

ਕੀ ਟਿੱਗੀ

ਉਪਵਾਸੀ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૫૮૪ કિંમત ૨-૦-૦

ગ્રંથનામ સાધના

વર્ગિક ૪-૩

સાધના

Art belongs to the people. It must let its roots go down deep into the very thick of the masses. It must unite the feeling, thought and will of these masses, uplift them. It must awaken the artist among them and develop them.

- 26 -

Marxism gives to the creative artist the key to reality when it shows him how to discern that pattern and the place which each individual occupies in it. At the same time it consciously gives to man his full value, and in this sense is the most humanist of all world outlooks.

- 27 -

સાધના

કાવ્યસંગ્રહ

ઉપવાસી

[શ્રી. ઉમાશંકર જોષીના 'ઉર્મિરંગ'
તથા ચિત્તપ્રસાદના મુખચિત્ર સહિત]

સંસારીનાં જ્ઞાન વિચાર ભાવો
હૈયે સતી સંભૂત ભાવનાઓ
રે પ્રેમ ને પૂણ્યની કામનાઓ
ક્ષણે ક્ષણે સૌ પલટાય !

ભોંટી પડે તારી બધી કલાઓ
ભોંટી પડે અક્ષર-સાધનાઓ
મિતાક્ષરીના અધુરા મનોરથો !

: પ્રકાશક :

રમણલાલ પી. સોની : મોડાસા (એ.પી.રેલ્વે)

: હોલ ઓફિસ :

એન. એમ. ઠક્કરની કુંપની

બુકસેલર્સ : પબ્લીશર્સ

૧૪૦, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

આમાંથી કોઈ પણ કાવ્યનો ઉપયોગ
કરતાં કર્તાની પરવાનગી આવશ્યક છે.

૬-૧૪

ગુજરાત વિધાપદ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતો પ્રોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૪૫૮૪

માર્ચ - ૧૯૪૪

કિંમત બે રૂપિયા

: મુદ્રક :

રામદાસ ઈ. પટેલ
૨ જ ની પ્રિન્ટરી
૧૪૬, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

- અનુક્રમ -

પ્રયાણ	૭	૨૧ કાવ્ય પ્રિયાને	૫૧
હિમિરંગ	૧૩-૨૫	૨૨ કાવ્ય-પ્રલવ-અમ	૫૨
૧ ચિરવિદાય	૮	૨૩ વિદાય ગીત	૫૪
૨ નયનોઃસવ	૧૬	વાંછના	
૩ મિલન આતુરાં	૨૦	૨૪ ક્યારે ?	૫૬
૪ પ્રથમ બિછડયાં	૨૨	૨૫ વાંછના	૬૦
૫ ન કલંક એ	૨૩	૨૬ ન વાંછને કદી	૬૨
૬ અજ્યો આત્મા	૨૪	૨૭ રમરને સદા	૬૩
૭ રંગને	૨૫	૨૮ આત્મદીપો ભવ	૬૪
૮ વજ્રમાણીને -	૨૬	૨૯ ધન્ય	૬૫
૯ અમર રમરતી વિરમૃતિ	૨૭	૩૦ દીપોત્સવી	૬૭
૧૦ પાછલી રમૃતિ	૨૮	૩૧ આવાહન	૭૦
૧૧ છબી	૨૯	૩૨ લલકારી નાણુ	૭૨
૧૨ તદા	૩૧	૩૩ અધૂરા મનોરથ	૭૫
૧૩ ધરપત થને	૩૨	સાધના	
૧૪ હંસકું	૩૩	૩૪ નયન બિઘડયાં	૭૬
૧૫ નહિ મળેલા યગી સાથે	૩૬	૩૫ રશિયા	૮૮
૧૬ પ્રેમકહાણી	૩૭	૩૬ રોમાન્સ	૯૧
૧૭ સાર્થક કર	૩૯	૩૭ સોવિયેતના લાલ નાગરિકને-	૯૪
૧૮ ગુજરી	૪૨	૩૮ વિરાટ પગલાં	૯૭
૧૯ આંખાને આવ્યો'તો મોર	૪૭	૩૯ સાધના	૯૮-૧૦૮
૨૦ લગિની-મિત્ર-રવજનને	૪૯		

કર્તાનાં પુસ્તકો

— મૌલિક —

પરાજિત પ્રેમ : સાત વાર્તાઓ

સાધના : કાવ્ય સંગ્રહ

પ્રભુ સૃષ્ટિનાં પાત્રો : [છપાય છે]

— ખંગાળી ઉપરથી —

દેવદાસ : શરદબાબુ કૃત

દત્તા : ”

ગૃહદાહ : ”

ચરિત્રહીન : ”

કાશીનાથ : } રમણલાલ સોનીના સહકારમાં
સાવકી મા : }

ભાભી : ટાગોર કૃત

શ્યામલી : નિરૂપમાદેવી કૃત

રૂપમાધુરી :

— અંગ્રેજી ઉપરથી —

અરમા ; ગોર્કીની Mother નું રૂપાંતર

લીઝા : તુર્ગેનેવની ઉત્તમ નવલકથાનો અનુવાદ

વિશ્વ સાહિત્યની વાર્તાઓ : દરેક દેશની એક ઉચ્ચ દ્રષ્ટી

રેવાનો વર : [છપાય છે] વાર્તાનો સંગ્રહ

— પુસ્તિકાઓ —

દેશાભિમાની નીતિ

દાતરડાંની દુનિયા

આખરી ધ્યેય-સામ્યવાદ

સોવિયેત શક્તિ

} લોક પ્રકાશન ગૃહ

પ્રયાણ

પ્રણય, ઝંખના અને સાધના—એવા ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચા-
યેલ આ કાવ્યો જીવનની જુદી જુદી કક્ષાઓ રજુ કરી જાય છે.
પણ એ કક્ષાઓ એક બીજાથી વિરોધી નથી; વ્યક્તિ-પ્રણયમાંથી
જીવનની વિસ્તૃત ‘ઝંખના’ જાગે અને ‘ઝંખના’ પોતેજ ‘સાધના’
બની જીવનને આગળ ધપાવી લઈ જાય એ સુખાનુભવ મધ્યમવર્ગી
બુદ્ધિજીવીને માટે તીવ્ર વેદનામય છે. એ લાંબો કાંટાળો પંથ કાપતો
વટેમાર્ગ—જીવ અપાર તફાટ અનુભવે, પછડાટો ખાય, દ્વિધા અને
હતાશાનો માર્યો ક્વચિત્ જહેબાકળો બની આક્રંદ કરી ઊઠે તો
સહજ છે. પરંતુ જીવનની એવી ઉગ્ર સંવેદનશીલતા કદ્યાણુગામી
છે, અને એથી જ તો કલાસૃષ્ટિનેય આદરણીય છે.

પ્રણય, ઝંખના અને સાધના—જીવનની ત્રણ કક્ષાઓ ખરી, પણ
જડ અને ચાપડેમઢી નહિ. કાઈ નિશ્ચિત સમયને દામણે બાંધેલી
નહિ. એ તો સમગ્ર જીવનમાં વિસ્તરેલી અને જીવનને આવરીને
ઘેરેલી અનુભૂતિઓ છે. જીવનવિકાસની સાથેસાથ તે પોતાનોય
વિકાસ સાધે છે. જીવનનો વિકાસ થતાં પ્રણય પ્રણય મટી જતો
નથી, ઝંખના ઝંખના મટી જતી નથી. પણ પ્રણય અને ઝંખના

નવે રૂપે નવે દેહે કર્તવ્યશીલ જીવનનાં શ્વાસોચ્છવાસ ખની ઊધ્વી-કરણ પામે છે.

ઊધ્વીકરણને આવે માર્ગે જઇ રહેલો જીવ અકિતની દૂંડી મર્યાદાઓ વટાવીને સમષ્ટિની વિરાટતાને અપનાવતો થાય છે, ત્યારે જ એને વસ્તુગત સત્યની ઝાંખી થવા માંડે છે.

માણસની આ અનુભૂતિ કાવ્યો-મહાકાવ્યોનો વિષય આજ લગી રહ્યો છે. છતાં માણસની એ જ અનુભૂતિ યુગે યુગે એનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ લઇ અવતરે છે. આજના આપણા દુગમાં એ અનુભૂતિનું સ્વરૂપ અત્યંત જટિલ છે. ગઇ કાલે જેણે પ્રગતિની મશાલ ઊંચી કરી હતી એજ હાથેને આજે સારી સૃષ્ટિને ઉભડી દેતા જેમ માનવી બહાવરો ખની ઊઠે છે. અને અબગત જીવ સમતુલા ગુમાવી બેસી આજ લગીની માનવ-સિધ્ધિમાંથી જન્મેલી દ્રષ્ટિ ને શ્રદ્ધા ખોઇ બેસે છે. અને કાં તો આંધળો અને ઝનુની બની અણસમજના તોડફોડને માર્ગે ધસડાય છે, યા તો લાચાર બની પાશવી બળોને માથે ચઢાવે છે. પરંતુ બગત જીવ એ મૂર્ખામાંથી બચી જઇ યા તો બહાર નીકળી સ્વસ્થ બને છે ત્યારે તેને ગઇ કાલ સુધી અજ્ઞાત અને ધૂંધળું એવું ઘણું સત્ય સ્પષ્ટ અને જ્ઞાત બને છે. આજ સુધીના વિકાસને તે કવળ બાધેભાર—general જીવન સંગ્રામ તરીકે નહિ, પણ વર્ગ-સંગ્રામ રૂપે સમજતો થાય છે અને એ સંગ્રામમાં સંડોવાયેલાં બળોની તુલનાત્મક સમજ પણ લાધે છે. એ સમજનો રંગ પાકો બનતાં તે પોતાના વર્ગીય સંસ્કારની રસસીની પકડમાંથી પોતાને છોડવી, આવતી કાલનાં સર્જક બળોની હરોળમાં શામેલ કરવા આતુર બને છે. મૂડીવાદ-શાહીવાદ-શાસિ-વાદની જીવલેણ પકડમાંથી નીકળવામાં પહેલ કરતી શ્રમજીવી જમા-તનો સાર્થી બનવાને તલસી ઊઠે છે.

પરંતુ આવી સિધ્ધિ તો કાંઈ સરળ નથી. અને સમજ માત્ર કાંઈ બસ નથી. એમાંય કવિતા રૂપે લલકારી નાખવા માટે તો એની રોમ રોમવ્યાપી અનુભૂતિ જોઈએ છે. રાજકીય પ્રચારક કરતાં અનેક ગણું મુશ્કેલ !

અને બિચારો મધ્યમ વર્ગીય બુદ્ધિજીવી કવિ આ દુઃસાધ્ય સાધના આગળ વામણો બની ઊભો રહે છે. સમષ્ટિની વિરાટતાને આવરવા મથતી, ઐતિહાસિક સત્યને માર્ગે મથામણ કરતી એની ‘કથનતી કલમ’ અપૂર્વ અને જટિલ અનુભૂતિને વ્યક્ત કરવા ઊણા હરે છે. એની એ નૂતન અને સૂક્ષ્મસંયોગ અનુભૂતિને વ્યક્ત કરવા જુની હથોટીઅથવા ‘ટેકનિક’ છીછરી અને ટૂંકી પડે છે. ને નવી હથોટી લાઘતાં લાંબી મજલ કાપવી બાકી છે એમ એ સમજે છે !

એ જાણે છે કે જેમ જેમ વિરાટ જીવનની વાસ્તવતા સાથે તે વધુ ને વધુ ઓતપ્રોત બનતો જશે, જેમ જેમ સભર વિસ્તરેલી વાસ્તવતાનેય પલટનારૂં બચત નિર્ણાયક તત્ત્વ પકડતો જશે, જેમ જેમ તેની આંખો ઐતિહાસિક સત્યનું આંતરદર્શન કરતી થશે, જેમ જેમ તે જુનાં આથમતાં ઓસરતાં સડીને પિલિન થઈ જતાં બળે અને નવાં પાંગરતાં પ્રફુલ્લતાં ઉત્કર્ષશીલ બળોની વધુ ને વધુ વૈજ્ઞાનિક પરખ કરતો જશે, જેમ જેમ તે એ માર્ગે વધુ ને વધુ પલોટાતો, રંગાતો ને ખરડાતો જશે તેમ તેમ તેની અનુભૂતિ વિશદ બનશે, તેમ તેમ તેની સંવેદના મુખર બનશે, તેમ તેમ તેની વાણી નીડર અને પ્રાણુવાન બનશે. એમાંથી કાંઈ પ્રયત્ન ‘પ્રચારક’ તો કાંઈ ‘સર્જક કવિ’ લાઘશે. જેટલે અંશે કવિતાની વિશિષ્ટ કલા સાધી હશે તેટલે અંશે ને સ્વરૂપે તે કવિ ઊર્મિ ગીતાયા માંડી મહાકાવ્યનો સર્જક બનશે.

સાધક જીવને આ પ્રક્રિયા દરમિયાન એક વાતની પ્રતીતિ

થવા માંડે છે કે વિકસતી જતી જાગૃતિએ એક બાજુ, તેના 'સંકુચિત અકિતવાદ'ને ફટકા માર્યો છે; જ્યારે બીજી બાજુ, તેના, તેના જેવા, અને તેની નજર અને કલ્પના ય આજે જ્યાં પહોંચી શકતી નથી તેવા લાખ લાખ માનવીના સર્જક આત્માને, તેમના સુપ્ત 'અકિતવાદ'ને પૂર્ણ કળાએ વિકસવાની અપાર તંદા જન્માવી છે; એટલું જ નહિ પણ એ ખીલવણીમાં પોતે સક્રિય સાથી બને એવી ય શક્યતા છે. અને એવો સુભગ દિન નજદીક આણુવા માટે જંખતો કવિ એની કલમને આ મહાન કર્તાઅ-શીલતાને ચરણે ધરી દેવામાં પોતાનું કે કલાનું બલિદાન નથી લેખતો, પણ ધન્યતા અનુભવે છે. 'સ્વરાજ'ને ખાતર સાહિત્યનો ભોગ' જેવી અણુધડ લાગણીમયતાને સ્થાને તેને નવું જ દર્શન થશે. તેને જાણીશો કે એણે કલમને તરછોડીને તલવાર પકડવાની નથી; કલમને સ્થાને તલવારની 'પ્રતિષ્ઠા' કરવા માગતા બર્ખર નાઝીઓનો એ અનુગામી નથી; પણ એથી ઉલટુંજ. કલમની કલમરૂપે પ્રતિષ્ઠા કરવા મથતો કલાકાર એની કલમનો ઉપયોગ એક નિશ્ચિત સુભગ જીવનના વિજયના જંગમાં ભાગીદાર બની, પક્ષકાર બની, 'પાર્ટી-ઝન' બની એના દિલની અને કલમની બંધી તાકાત લઈ શામેલ થઈ જાય છે; ને કલમની સાથેસાથ તલવાર પણ ધારણ કરે છે, ત્યારે ય તે 'કવિ' મટી 'સિપાહી' નથી બનતો, ત્યારે ખાખી લેખાસ કે તોપોના ગડગડાટ એની કલ્પનાને રૂંધાવી યુગબાવી તેને પાશવી તંત્રનો રખોપો બનાવી દેવાને બદલે જગતના નવસર્જનના પવિત્ર અને કલ્યાણકારી જંગમાં નૂતન શ્રમજીવી સર્જક શક્તિને પક્ષે ઊભવા ને જીવનની બંધી તાકાતથી કલમને ઊંચકવા પ્રેરણા પાય છે. આવા કવિને માટે બાહ્ય regimentation જેવો શબ્દ હાસ્યાસ્પદ બની જાય છે. આવા કવિને માટે 'તું' જંગમાં શામેલ થા; 'તું' આજ વિષય લખ; 'તું' આવી જ રીતે લખ' એવું કોઈએ

કહેવાની કે માથે લાદવાની કોઈ શક્યતા નથી; કોઈ જરૂર થે નથી. કવિના પ્રાણને રૂંધવાની એવી આંધળી નીતિ નવ સર્જનનો અભિ-લાષી સંઘ તો કદી નહિ જ અંગીકારે; પણ એથી ઉલટું આજના અર્થ-ચૂડાબદ્ધ સમાજના આખરી બર્બરરૂપ ફાસિવાદને જ એવા regimentation ની જરૂર વરતાય છે.

આવી ફોજવાદી ગુંગળામણમાંથી સદાને માટે છૂટવા ઇચ્છતા કવિને ધીમે ધીમે એ વાતની પાકી ખાતરી થઈ જાય છે કે વર્ગ-વિહિન સમાજરચનામાં જ એક માત્ર એવી શક્યતા રહેલી છે કે જેમાં પોતાને, પોતાની કળાને તથા સમસ્ત માનવતાને ભૂતકાળના મહામૂલા વારસાને ગૌરવભરી રીતે આગળ ધપાવવાની તક પ્રાપ્ત થશે, જેમાં સર્જકને રોટી અને આઝાદી હશે; સમસ્ત માનવતાને રોટી, શાંતિ, સંસ્કાર ને આધ્યાત્મિકતાના હક્કો તથા તક હશે.

બુદ્ધિપૂર્વક અને ખંતપૂર્વક અપનાવેલા આવા નૂતન જીવનના અને મુક્તસર્જનના તેના ખવાળને આશા આશ્વાસન હાંક ને હિંમત આપતા સોવિયેત રૂસની નવ્ય ભવ્ય સંસ્કારિતાના જયોતિર્ધરોને ઉઝસ એને મન કોઈ પરાયો, કોઈ બહારનો, કોઈ દૂરનો નહિ, પણ પોતીકા અંતરનો અને નિજ જીવનમાંથી જગેલો હોય એવો લાગે તો તેમાં અવરની આંધળી ભકિત નથી; પણ માનવ સંસ્કારિતાની આંતરરાષ્ટ્રીય મમતાનો સ્વીકાર માત્ર છે.

વ્યક્તિગત જીવનની ઘેરી અનુભૂતિનું ભાથું લઈ સમષ્ટિ જીવનની વિરાટતા પ્રતિ મળવે ઊપડેલી માનવજાત એની આ મજલ દગમિયાન અનુભવેલ પ્રેમ, વેદના, ઇર્ષ્યા, ક્રોધ, અથડામણ, શૌર્ય, આવેગનો અનુભવ કરતી, તેનું ખયેયવક્ષી ઊધ્વીકરણ કરતી આગે બઢે છે ત્યારે નૂતન સંસ્કારિતાની નવી કલા આજ પૂર્વેના

તમામ વારસાને પોતામાં શમાવી લેઇ નવીન 'ટેકનિક' પર સવાર, બની નવે દેહે અવતર્યા વિના રહેતી નથી.

મધ્યમ વર્ગી બુધ્ધિજીવી માકસવાદી કવિ આવા આ ઉજ્જ-
વળ ભાવિ પ્રતિ મુખ કરી એનું નાનું શું ભાથું લઇ, એ ભાથું
અપૂરતું હોવાના ભાન સહિત, હતાં ભયરહિત બની પ્રત્યેક પગલે
નવીન ભાથાંની આશા ને ખાત્રી હૈયે ખાંધી મહા વિકટ ચડાણને
માર્ગે નીસરી પડ્યા વિના રહી શકતો નથી.

એક માકસવાદી કવિતા-લેખકનું આ એવું જ એક પ્રયાણ છે.

*

આ કાવ્યો પરત્વે એટલું જ કહેવાનું કે આમાંથી પહેલું અને
પ્રેલુડ-એ લાંબાં કાવ્યો સિવાયનામાંથી ઘણાં આપણાં સામયિકોમાં
અવારનવાર છપાઇ ગયેલ છે.

બીજું એ કે ૧૯૩૩ થી ૪૧ સુધીનાં જ ચૂંટણી કાવ્યોનો
આમાં સમાવેશ કર્યો છે.

ત્રીજું-કે, આમાંનાં લગભગ બધાં, યા મોટા ભાગનાં કાવ્યો
વારસો પૂર્વે અંથાકારે છપાવા જતાં હતાં તે વખતે મુરખી બ-ક-દા તથા
ઉમાશંકરની આંખ તળેથી પસાર થઇ, એમને હાથે થોગંક સમા-
રાયાં ય હતાં. એ પછી તો વારસો વીત્યાં; ને આ વખતે છપાવા
જતાં પહેલાં એમાંનાં ઘણાંમાં ઠીક ઠીક કાટ છાટ પણ કરી છે,
જેમાં મારાં અનેક સાથીઓનો સારો એવો ફાળો છે.

અને છેલ્લે, આ કાવ્યો ભાષ ઉમાશંકર જોષીનો "ઊર્મિરંગ"
તથા બંગાળી ચિત્રકાર બિરાદર ચિત્રપ્રસાદનું મુખચિત્ર ધારણ કરી
પ્રકાશ પામે છે, તેને હું એક મીઠું સુખ લેખું છું, જે લાગણી
વ્યક્ત કરતાં 'આભાર' શબ્દ શરમાય છે.

મુખ્ય
૨૩-૨-૪૪
લાલસેના-દિન }

— ભોગીલાલ ગાંધી

ઊર્મિરંગ

શ્રી ઉપવાસી આપણા આશાસ્પદ કવિઓમાંના એક છે. આજે એમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ સાથે સાહિત્ય રસિક ગુજરાત સમક્ષ એ ઉપસ્થિત થાય છે. સંગ્રહમાંનું 'પહેલું' 'ચિરવિદાય'નું કાવ્ય એમણે મને પાંચ-છ વરસ પહેલાં જોવા મોકલેલું,—ગુજરાત આગળ એના અંતરંગની રજુઆત કરવાની જવાબદારી મારી ઉપર નાંખીને. એના પ્રકાશનના ત્રેવડમાં એ હતા, ત્યાં યુધ્ધ આત્યું અને લેખક રાજકારણમાં સક્રિય હિસ્સો લેનાર હોષ એમને અનેક પ્રવૃત્તિવર્મણોમાં જોઈ ગયું. આજે પણ એ એમાં રમમાણ છે. પણ આજે તો એ જ્યારે પ્રવાહમાંથી માથું ઊંચકતા દેખાય છે ત્યારે પેલા 'ચિર વિદાયના' કવિ રૂપે નહિ, લોકસંગ્રહ માટે 'સાધના'-શીલ ગાયક રૂપે દેખાય છે. વચલાં વરસોમાં 'ચિર વિદાય'ના ઊર્મિ-જળમાંથી તો એ ખસી ગયા; પણ એમની રચના વિષે મારે એ શબ્દ કહેવાના હતા એ વાતને વિદાય દેવાની એ ના પાડે છે !

લેખકના ભાવનાવિકાસની રૂપરેખા, સંગ્રહના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે—પ્રણય, વાંછના અને સાધના—તેના ક્રમમાંથી પકડવી શક્ય છે. પ્રણય કરતો જીવ સૌ કાંઈને માટે શુભ વાંછના સેવી રહે છે ને એને ફલવતી બનાવવા જીવનની કઠોર કર્તવ્ય-સાધનાને વધાવી લે છે એ રીતે એના ભાવનાજીવનનું ઉત્તરોત્તર ઊર્ધ્વીકરણ (Sublimation) પણ થતું રહે છે. સહૃદયપણે જીવવા

મથનાર, સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સૌ ક્ષાધ, એક પ્રકારના સાધક જ છે. શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીને અભિપ્રેત તે સમષ્ટિના શોષણમુક્ત સુખ-જીવન અર્થોની સાધના છે.

આવી વિકટ સાધનાનો ને પ્રણયનો સામસામે છેદ ઉડાડવાનો ન હોય. રૂડા પ્રતાપ એ પ્રણયના, જેના નવાણુમાંથી સાધનાનો આ બહોળો પ્રવાહપટ વિસ્તર્યો ! પ્રણયાનુભૂતિમાંથી જ બળ મેળવીને તો 'નવે તાન' ગાવાની ઝંખના જાગી ! કુરરતી છે કે સૌ ઊર્મિરંગમાં પ્રણય પ્રથમ દેખા દે.

પ્રણય એ તો સર્જનના સંગીતનો સા. પ્રણયનું મનભર ગાન આ યુવક કવિએ કર્યું છે. પહેલી કૃતિજ એનો સુંદર નમૂનો છે. એક મુગ્ધ કન્યા માવતરે બોલાવી એટલે પોતાના પ્રિયતમ પાસેથી 'પ્રિય હું' આવીશ આવીશ આવીશ' એમ નિશ્ચયને ત્રણ વળ ચડાવીને જાય છે ને પાછી આવીજ શકતી નથી. માખાપ તેના કાકની સાથે ફેરા ફેરવી દે છે. એનો પ્રિયતમ ખૂબખૂબ રાહ જુવે છે ને છેવટે વિરહ સહ્યો ન જતાં ચિરવિદાય લે છે—આપઘાત કરે છે. આપઘાતની કથાઓની વાસ્તવિક જગતમાં અને સાહિત્યમાં તો ખાસ કશી નવાઈ નથી. નાયક આપઘાત કરતાં પૂર્વે પોતાની વેદના ઠાલવે છે (પૃ. ૧૧-૧૮) એટલામાંજ આ કાવ્ય પર્યાપ્ત થતું નથી એમાં એનું સૌભાગ્ય છે. નાયકના અંતિમ ઊર્મિનિવેદનની પૂર્વે કવિએ પોતાની તરફથી પ્રવેશક રૂપે 'કથા' (પૃ. ૧૦) રજુ કરી છે. એને લીધે આખા કાવ્યનું સ્વરૂપ પલટાઈ જાય છે. એકલા નાયકની વાણી આપણે સાંભળી હોત તો એની અસહાય સ્થિતિ માટે કવિ આપણી આગળ અશ્રુયાચના કરે છે એવો દેખાવ થાત. પણ આ 'કથા'નિરૂપણથી કવિએ આખો મોરચો બદલી દીધો છે. નાયકને જીવન ફેંકી દે છે, પણ મૃત્યુમાં તો એ શાતા શોધી શકે

છે. જ્યારે નાયિકાને તો મૃત્યુએ પણ ફેંકી દીધી છે. અને જીવન તો એનું શું છે એ બાણીએ છીએ. આમ આખી વાત તે આપઘાતની મટીને દ્વિવિધ હૃદયઘાતની કારમી કલાણી થઇ રહે છે. તેમ છતાં કાવ્ય આટલામાંજ પર્યાપ્ત થતું નથી. 'અર્પણ' (પૃ. ૯) એ પણ કાવ્યનો એક અનિવાર્ય અવયવ છે. દુનિયા તો આવી છે, દ્વિવિધ હૃદયઘાતોથી ભરેલી છે, એવી જેને પ્રતીતિ થઇ ચૂકી છે અને એથી તો જે સાહચર્યના લ્હાવાનું મૃત્યુ પૂરેપૂરું સમજે છે એવી 'સદય સંગાથી'ને કવિ દુનિયાની વિષમતાઓમાંથી પોતે સારવી લીધેલા 'આ ઊર્મિરંગ' અર્પણ કરે છે.....તો, વાત સમજાઈ તો ખરી છેવટે ! પોતાની 'દયિતા'ને વિરહનું સભર ભાન કરાવી એના સાન્નિધ્યને વધુ દૃઢ અને સુનિશ્ચિત જોવાનો જ કવિનો આ કાવ્યમાં ઉપક્રમ લાગે છે. પેલાં પાત્રોની કથા આને માની એ જ આપણે ભૂલ કરી. ખરા છે. આ કવિઓ પણ ! પેલા 'મધ્યમવર્ગી' આવેશપ્રધાન તરંગી યુવક' પાસે આપઘાત કરાવી પોતે તો ખાસ્સા આરામથી પ્રિયસાન્નિધ્યમાં એ આપઘાતની કથા લલકારે છે અને પોતાના સહજીવનને દઢતર ભૂમિકા પર મૂકવામાં એનો લાભ ઉઠાવે (એકરખોઈટ કરે) છે ! કવિઓ ઉપર આ આળ નવું નથી. ગોટેએ પોતાની પ્રથમ કૃતિ 'સૌરોઝ ઓફ વર્થર'ના નાયકને મૃત્યુ-મુખમાં ધકેલી દીધો પણ પોતે દુનિયાનો એક મહાકવિ થવા સામે સમો અકબંધ રહ્યો હતો. અને એ ઘટના સામે ફરિયાદ કરવાનું કેને ગમશે ? મને ઝાગે છે કે લાગણી. અનુભવવી અને એને કાવ્યમાં રેલાવવી એ બે વચ્ચેનો--ભાવ અને રસ વચ્ચેનો ફેર આવા ઉત્કટ દાખલાઓમાં સહેજે સમજાઈ જાય એવા રૂપે ઉપસી આવે છે. તો. આ કાવ્યની સફળતા તે એના સંવિધાનમાં છે. યુવકના નિવેદન-પૂર્વે 'કથા' અને તેની પૂર્વે 'અર્પણ' મૂકી પ્રાણીઓના સહયોગની ધન્યતાને ઉઠાવ આપવામાં યોજાયેલા કલાકૌશલમાં છે.

મેં હમણાં જ એકશ્વાસે ગેટે અને શ્રી. ઉપવાસીનાં નામ ઉચ્ચાર્યાં એથી કોઈને સહેજ પણ આંચકો લાગે તે પહેલાં કહી દઉં કે કયાં ગેટેની કળા અને કયાં આપણા આ કવિની ‘કથળતી કલમ’ ? અને એ ઊણપમાં એક રીતનું સદ્ભાગ્ય પણ છે. ‘સૌરોઝ એક વર્થ’ પ્રગટ થતાં યુરોપમાં આપઘાત કરવાની ફેશન ચાલી પડી હતી, એવા કોઈ ડરનો તો સંભવ એટલો ઓછો !

કવિઓ વય વધતાં-એટલે કે સંસારથી વધુ ખરડાતાં-સંસાર મોક્ષો જવાબદારી, નેતૃત્વ વગેરે નિમિત્તે તેમની લાગણીની આસપાસ મિથ્યા આવરણો લપેટતાં-અંગત ગૂઢ અને ગાઢ સંવેદનોને આત્મલક્ષી (સબ્જેક્ટિવ) કરતાં પરલક્ષી કવિતા પ્રકારે નિરૂપવા કેમ લલચાય છે, ઊર્મિકાવ્યમાંથી ખસીને પાત્રલક્ષી ઊર્મિ કાવ્ય (Dramatic Lyric), નાટક કે નવલકથા દ્વારા પોતાના હૃદયગતને વાચા આપવા કેમ પ્રેરાય છે એ સર્જકાના મનોવિકાસમાં રસ લેનારાઓ માટે હંમેશાં આકર્ષક વિષય રહેવાનો. આ કવિએ પાત્રલક્ષી કૃતિ ઉપજવી અંગત લાગણી ઉપર એને કેન્દ્રિત કરવામાં જે ઊર્મિવળોટ અને સહજ કલાવિધાન દાખવ્યું છે તે ખરે જ નોંધપાત્ર છે.

કાવ્યનું પોત સહેજ પાંખું છે, છંદ અને ભાષા ખરોખર પગોટાયેલાં નથી, નહિ તો એનું ભવિષ્ય નિઃસશય ઉર્જિવલ નીવડત.

પ્રણયનો સંસ્કાર કવિહૃદય ઉપર સારો પડેલો જણાય છે. ‘ચિરવિદાય’ની ઘેરી નસનો ધમકારો જ જુઓ :

વિરહ શાશ્વત ના, પણ કેવળ

મિલન શાશ્વત, ઓ જગ ! મા બૂલ.

કેવું આશ્વાસક સત્ય છે ! કેવો આશાનો યુલંદ અવાજ છે ! પણ એની ઓટ તો જૂદી રીતે છે. જ્યારે સાથમાં હોય ત્યારે તો

સોને મિલન શાશ્વત છે એમ જગતને સલાહ આપવાનું સ્વએ. પણ પોતે ય જગમાનાં જ છે અને પ્રસંગ આવ્યે પોતે ય આ સત્ય ભૂલવાનું નથી ને વિરહ જીરવવાનો છે—એ વાત સહેજે ભૂલાઈ જાય છે !

મિલનની મંગલકામના—પોતાને માટે જ નહિ પણ સૌ કાંઈ માટે—કવિહૃદય સેવી રહે છે :

રે લાખ લાખ પ્રિય ! તવ મમ સરખાં વિયોગીઓ મળશે.
હમણાં નહિ તો પ્રિય ! કોક દિને
મળશે—મળશે—, બસ એટલું કહે. [‘સાર્થક કર’]

મિલનની મુશ્કેલીઓ પણ ઓછી નથી એ સદ્ભાગ્યે એની બાણમાં છે. ‘રખેને’ એક રમતિયાળ પણ મર્મરપશી ચિત્રાલેખન છે. માંડ સિદ્ધ થયેલા પ્રણયમિલને કાંઈ ઓડનું ચોડ વેતરાઈ ન જાય એ ડરથી પોતે મૃગો બેઠો.

અને ત્યાં એ જૈનરિમત મહીં થયું ન્યક્ત સંવણું !

વિક્ષેપતાને પરિણામે પોતે કાંઈ અનુચિત એટલા ન કરી બેસે એ ભયે છેટે બેઠો.

અને એ બેઠાંમાં પ્રકટ થઈ અકળામણ ઊંડી.

આંખમાં બધું ભલ્લકી ન ઊઠે એ ખાતર આંખો મીંચી માથું ઢાળીને બેઠો, તો.

અરે ! એ મીંચેલા નયનયુગલે કહી દીધું બધું !

આ ‘રખેને’ જેવું જ સંગ્રહનું બીજું ઉત્તમ કાવ્ય ‘વજ્ર રમણીને’ છે. એની પછીનું ‘અમર રમરતી વિસ્મૃતિ’. અને આ બંને કાવિઓ કન્સીટ છે. પણ આ કૃતિ અંતની બે પંક્તિથી એકાએક બચી જાય છે. તને હું મારી કરી શક્યો નહિ એટલે ખરી વાત કે હું

હાર્યાં અને તું જીતી; હવે એ તારા વિજયની ખુમારી તું તલભાર પણુ ઓછી કરીશ નહિ. મને દિલમાં ખટકશે તો ખરું પણ સાથે સાથે આશ્વાસન પણ છે જ કે અંતે

હશે વિજય પ્રેમનો, વિજય તો મને લાધશે.

અર્થાત, તને પ્રેમસ્વરૂપ ન ગણી હોત તો તારી વજ્રમયના સમક્ષ હું ટકી જ શી રીતે રહેત ?

‘ગુજરી’માં વજ્રહૃદય રમણનું દર્શન થાય છે એમ કહીશું ? ‘જીબી’, ‘ધરપત થતે’, ‘ફૂસકુ’ તીવ્ર પ્રણયાનુભૂતિથી અંકિત છે. ‘ભાગિની-મિત્ર-સ્વજનને’ ચિરવિદાય સાથે વિરૂદ્ધાવવા જેવું છે. પહેલું ‘દિલભંગ ગાથા’ છે. આ ‘અભંગ દિલની નારીને’ અપેક્ષા પ્રશસ્તિ અર્થ છે.

‘વાંછના’ વિભાગમાં હજી અંકિતના રાગાવેગોનું જ ગાન ચાલે છે, પણ ‘પ્રણય’ વિભાગની જેમ તે અંગત નથી. ‘ક્યારે’ અને ‘આત્મદીપોભવ’-સંગ્રહનાં એ શ્રેષ્ઠ ગીતો અહીં મળે છે અને કવિના અનુકંપાશીલ દર્શનના ઉત્તમ નમૂના સરખું ‘ન વાંછજે કદી’ પણ. સરળ અને અત્યંત મનોવેધક વાણીમાં કવિએ બીજાં માનવોને આશ્વાસનરૂપ થઈ પડવાની માનવની પારાવાર અસંકિતનો નિર્દેશ કર્યો છે:

વિશ્વે ભર્યા કેંક ઘૂંટફ દયાઝરા,

ને તો ય દુઃખી જ રહી વસુંધરા.

અને તેમ છતાં પોતાના હૃદયનાં એ દયાભિંદુને ઉપયોગ, વાયરલેસની શક્તિ ધારણ કરીને, આસપાસ ચારોમેર ઊઠી રહેલા આત્મરવોને ભીતર ઝીંસી લઈ લલકારી નાખવા પાછળ કયાં વગર પણ એનાથી કયાં રહેવાય છે ? (‘લલકારી નાખું.’)

‘દુખિયાં ભુખિયાં’ માટે કાંક કરવું તો જોઈએ જ, અને થઈ શકતું કશું નથી, એ અસહાય સ્થિતિ જોઈ કવિ બેસી રહેત તો

ત્રીજો 'સાધના' વિભાગ ન મળત. એ વિભાગના આરંભમાં સાડા-આઠ સોનેટ (૯ મી કૃતિ સાત પંકિતની અને સોનેટની બીડેલી કળી સમી હોષ એને અધીરો સોનેટ કહીશું?)—માં કવિ ભાવના-જીવનના એક નવા પ્રસ્થાનનો પરિચય કરાવે છે. વ્યક્તિઓ માટે અને પોતે એક અકિત તરીકે વલોપાત કરવો એમાં કાંઈ માલ નથી, સમષ્ટિ માટે અને સમષ્ટિના એક અંશ તરીકે પુરુષાર્થ યોજવો જોઈએ—એવી વિચારની નકકર ભૂમિ નજરે પડતાં 'નયન ઊઘડ્યાં'—નો અનુભવ એને થાય છે. પ્રથમ તો 'હતાં નયન બંધ અંધ'. માત્ર

ત્રિયા નયનક્રીડામાં જગત આશુ સંકલિને

—પડ્યાં હતાં. (૧) ત્યાં આંગણે બાલક આવ્યો.

કુટુંબ વસુધાજેવું વિસ્તૃત થતું ભારત્યું :

યદ્યપમરતી સુવાસ ગૃહથી બધે વિશ્વમાં. (૨)

આત્મૌપમ્યથી વિશ્વબંધુત્વની ભાવના સેવવા માંડી. જડ પ્રકૃતિમાં પણ સત્યનું દર્શન થવા લાગ્યું :

અહો ! કુદરતે ભર્યો વિપુલ આશ સાન્ધ્યનો

અને ખરેખર નયન ઊઘડ્યાં એવું લાગ્યું (૩)

પણ એ તો ભ્રમ હતો. આ બહોળા ભાવો સેવ્યા હતા તે વ્યથિત-સષ્ટિ તરફ પીઠ રાખીને સેવ્યા હતા (૪). કાન્યાદિકલાઓ, ફિલસૂફી અને બંધુત્વભાવ એ બધું હવે જગતની મશ્કરી જેવું લાગે છે. અને પોતે ધાનકને ગૃહે ભલે જન્મ ધર્યો હોય, આજે એ કુટપાથ ઉપર સ્વવા કૃતનિશ્ચય થાય છે. કહે છે

મને ગરીબને ગૃહે જનમવા યદ્યપેષણા (૫)

અને ખરેખર એ ધનિક કુટુંબને છોડી ચાલે છે અને પાછલો વૈભવ યાદ સરખો કરતો નથી. તેમ છતાં હૃદયનો કકળાટ શમતો નથી જ (૫). હજી જાયા અને તેજનો ફરક એની આંખે વસતો નથી. રંગ જોઈને તે રાગે છે, પણ વિવિધ રંગોની પરખ એને નથી. સત્ય તો સારા જીવનને

વીંટીને વિસ્તર્યું છે

પરંતુ, અહ! પેખરું ભ્રમિત ચક્ષુરું નિબંધ (૭)

ત્યાં એની સુવાળી મનમુગ્ધતા હટે છે, મુલાયમ સ્વપ્નસૃષ્ટિ શતખંડ તૂટે છે; વિવિધ વર્ગરંગોથી ભરેલા સમાજમાં જુદાં જુદાં કિતો નિત્ય સંઘર્ષણમાં રોકાયેલાં છે—એ દશ્ય હવે એની દૃષ્ટિએ પડે છે અને એને સાચોસાચ ‘નયન ઊઘડ્યાં’ એવી પ્રતીતિ થાય છે. (૮) એ પહેલાંની મથામણ નકામી ન હતી. પ્રિયાની કીકીમાં જગત સંકેલીને રાચતો હતો ત્યાંથી સૌ વ્યથિતો પ્રત્યે દયા વહાવી ત્યાં સુધીનો ભાવનાપ્રવાસ શુભ પાણુ હતો; તેમ છતાં તે ‘વૈયકિતક’ હતો—વ્યકિતને કેન્દ્રમાં રાખનારો હતો, સમષ્ટિને નહિ.

આ વિચારણા સામ્યવાદને અનુકૂળ છે એ નોંધવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. અતિ સ્પષ્ટ પાણુ કપુરું છે:

અને નિરખરું ખડું વગર રંગરું ફેગટ —

તેમ છતાં

ન સત્ય, પરખે ન જે વિશદ વસ્તુરું વાસ્તવ (—૯)

એમ વધારે બૃહત્ સત્ય ઉપર આવીને કાવ્ય વિરમે છે. વસ્તુના વાસ્તવને યથાર્થતઃ ન પારખે તે સત્ય નહિ, એ વાત સૌ કાષ્ટને સ્વીકાર્ય રહેશે. પાણુ ‘રંગ’ (વર્ગભેદ) જોવામાં જ યથાર્થ—દર્શન છે એ તો આ કાવ્યમાં માત્ર કવિની શ્રદ્ધા રૂપે જ રજુ થયું છે, અને સૌને એકસરખું ગ્રાહ્ય ન પાણુ નીવડે. તેમ છતાં યથાર્થદર્શન માટે મથતા એક આત્માની ભાવનાયાત્રાનું આ રેખાંકન જરૂર ઓધપ્રદ અને હૃદય થઇ પડશે.

‘નયન ઊઘડ્યાં’માં વ્યકિતની શ્રદ્ધા રૂપે જે તત્ત્વ રજૂ થયું હતું તે સમષ્ટિના ઇતિહાસપટમાંથી અનિવાર્યપણે તરી આવતા

સત્ય રૂપે 'સાધના'માં આલેખાયું છે. કાન્ય વેદ ઉપનિષદ અને બુદ્ધ-
ધર્મની કલ્યાણવાણીની ચિકિત્સાથી ઊપડે છે. ધર્મના ત્યાગનું પરિ-
ણામ વર્ણવે છે:

કિન્તુ રક્ષાં રંક જ માત્ર બધ્ધ ત્યાં
અને જિતાયાં દિલ માત્ર મિત્રનાં,
સત્તા ભર્યાં વર્ગ તણાં ન શોષણ
ગળ્યાં, ઘટ્યાં વા રજ;—

સૈકાઓ પછી યંત્રનો ઉદ્દેશવ થયો. પરિણામે ?—

રે માનવી ભગ્નત યંત્રસ્વામી
મટી થયો કુક્ક કુદ્ર ખંદી
નિઃપ્રાણની નિર્ઘય સર્પચૂડા
વિષે ખન્યો ચેતનનાથ કંદી !

યંત્રસંસ્કૃતિથી ત્રાસીને પ્રકૃતિ તરફ વળવાના પ્રયત્નો થયા.
એમાં કાંઈ ન વળતાં 'નિસર્ગ' ને માનવયોગ અદ્ભુત" છે એમ
માની પ્રકૃતિની અનંત શક્તિને નાથવાના પ્રયત્નો થયા. પણ

વધે વધે યંત્ર વધે છ યંત્રણા
વધી રહી માનવતાની ચાતના

ટાલ્ટોય-ગાંધી આદિએ વાસનાને મૂળમાં જ ડામવા માટે
એ સાધનો—યંત્રોને તિલાંજલિ આપવાનો આદેશ કર્યો. પણ
ખીજઓ બોલ્યા:

રે દોષ રો યંત્ર પરે જ દેવો ?
એ તો બિચારો જડ શક્તિ ભારો,
ચેતન્યની ઓજસ ચીનગારી
વિના કદી યે નહિ પેટનારો,
સૌ દોષ છે ચેતન માનવીતણી
સ્વાર્થી ભૂંડી ભોષણ વાસનાનો.

પણ આ બધા ઇલાજોથી કાળને જરી સરખી કળ વળી નાહ:

સૌ વાણી એ બીણુ કંઠરામાં
ફેંકી હઇ કાળ કરાળ ચાહ્યો.
મથા બહુ સંત મહર્ષિઓ યે,
જતાં ન પાછી દગ ફેંકવા ઊભો.

અહીં કવિ માકસવાદી જીવનદર્શન રજુ કરવા માટે યોગ્ય ભૂમિકા રચાઇ લેએ છે, અને મમરો મુકે છે :

યંત્રે નહીં જેમ અનિબંધ પડે
વૃત્તિ નહીં જન્મતી આપમેળે.

વૃત્તિ પણ સમાજના વિકાસની પ્રક્રિયામાંથી ઉદ્ભવે છે ને ખીલે છે. એ વૃત્તિ-વાસના સ્વયંસિદ્ધ અને શાસ્વત નથી. યુગેયુગે એ કેમ પલટાતી ચાલે છે એનું ઇતિહાસમાં દર્શન કરાવી અંતે એ સત્ય તારવે છે કે 'વર્ગોત્થા ભીષણુ ઘર્ષણોમાં સંક્રાંતિનાં ખીજ અવ્યક્ત સુપ્ત' છે. જુઝર્વા સંસ્કૃતિએ જેમ ક્યુડાલિઝમ (બાપુશાહી)ની ઘોર ખોદી તેમ જુઝર્વાની ઘોર ખોદનાર વર્ગની ગંજવર સેના તૈયાર થતી આવે છે એ પણ નિઃસંશય. એ સેના માનવતાને શોષણથી મુકત કરશે એ પણ નિઃસંશય. શોષણમુકત માનવ પછી પ્રકૃતિનો ખંદી મટીને પ્રકૃતિનો ખંદો બની રહેશે. આવી સિદ્ધિ માટે સાધનાશીલ એવા સંસ્કૃતિના નવીન અગ્રણીના તેજસ્વી ચિત્ર આગળ કાવ્ય અટકે છે:

ને એ હગો કાન્ત વડે ઉકેલતો
વિરાટની ગૂઢ રહસ્ય લીલા
ઢોરી જશે સાધક ભગ્નતાત્મન
સમાજને, સંસ્કૃતિનો રથી બની.

સામ્યવાદી વિચારણાને કાવ્યમાં મૂર્ત કરવાનો આ કાવ્યમાં સખળ પ્રયત્ન થયો છે અને તે ઘણું અંશે (પ્રથમખંડની શિથિલતા

ખાદ કરીએ તો) સફળ પણ થયો છે. મને તો આ કાવ્ય ખરે જ એક સુભગ પ્રયત્ન લાગે છે. આપણી કવિતાએ કેવાં નવાંનવાં ક્ષેત્રો સર કરવાનાં છે તેનો પણ અણસારો આવા પ્રયત્નોમાંથી મળે છે.

આખો સંગ્રહ જોતાં એનું મુખ્ય લક્ષણ તો એનો બળબળતો આવેશ પ્રાણ્ય કવિતામાં મસ્તી રૂપે, લાલી રૂપે, મૂર્છાવસ્થામાં પણ ટકી રહેતા એક જાતના નશા રૂપે વરતાય છે. ટાઢી લાગણીઓ-વાળા આ પ્રદેશમાં સદ્ભાગ્યે નરસિંહ અને મીરાં, નર્મદ, બાલા-શંકર અને કાન્ત પ્રાણ્યની લાલી મુક્તકો રેલાવી ગયાં છે, અને આગે પણ કરસન માણિક, સુન્દરમ, પતીલ અને ઉપવાસી જેવા કવિઓમાં એ કેદ પ્રગટતો જોઈ જરૂર આશ્વાસન અનુભવાય છે. એ આવેશ, સહન કરવાની ઊંડી મૂંગી તાકાત રૂપે પણ વરતાય છે:

તુટે ગાંધા, હેયું સુસકું ઊંડા સાસ ભરતું,
નિચોવી આપું ચે જીવતર ઝરું એક ડૂસકું ('ડૂસકું')

એને લીધે પદાવલિની પસંદગીમાં લેખકનો પક્ષપાત ધણ-ખરું પૌરુષભર્યા પ્રતીકા તરફ ઢળે એ સ્વાભાવિક છે. અને એ આપણી લોલલોલમાંથી માંડ છૂંલી કવિતા માટે એક અભિનંદનીય ઘટના છે. સમયની કાનસ, મનમોલ, કાળની કરવત, વિસ્મૃતિની વણઝાર, એટલા પ્રયોગો પ. ૧૫ ઉપર જ મળે છે. 'ભુંખવું' શબ્દનો વારંવાર ઉપયોગ, શબ્દચાપડે, જીવનરીક્ષા, ભૂતઉતાર, જેવાં પ્રતીકા પણ નવાં અને તાકાત સૂચવનારાં છે. આ પૌરુષભર આવેશ 'સાધના'લક્ષી કાવ્યોમાં તીવ્ર અમળાટ, ઉચ્ચ ઉકળાટ રૂપે પ્રગટી રહે છે. એના દૃષ્ટાંત માટે 'લલકારી નાખું' એ શીર્ષક જ પૂરતું છે. માથું ઊંધું ઘાલીને, કાને કેવું લાગશે એમ આડુંઅવળું જોવાની પરવા સુધ્ધાં કર્યા વગર, હોય તેટલું હૃદયબળ એકદું કરીને ગાવા માટે મરણિયા બનેલા દુર્દમ્ય ગાયકતું ચિત્ર નજર

આગળ ખડું નથી થતું? ‘રશિયા,’ ‘સોવિયેટના લાલ નાગરિને’-એ સ્તોત્રોમાં અને સંગ્રહના ભૂષણરૂપ ‘સાધના’માં પણ એ પૌરુષભર આવેશ તરવરી રહે છે.

આ લક્ષણને પરિણામે કવિતાના બહિરંગને-છંદ અને ભાષાને-એકંદરે તાજગી અને સ્વાભાવિકતા મળ્યાં છે તો ક્યાંક તોડફોડ અને ઠરઠમરડ પણ નથી થયાં એમ નથી. ‘કલમે કથળતી’ (પૃ. ૬), ‘અકળામણુ ઊંડી’ (પૃ. ૨૫), ‘હસતું ધબકતું’ (પૃ. ૧૩)-માં છંદો-ભંગ લયપોષક નીવડે છે એવું બધે જ નથી બનતું; બધીજ વાર એમ નથી લાગતું કે ‘એ તો શોભા કલા; ન કલંક એ.’ ‘પ્રથમ બિજડ્યાં’ અને ‘ધરપત થતે’ જેવા પ્રયોગો, બંગાળી લયનો સ્વીકાર, ‘પ્રેમ કહાણી’ અને ‘ગુજરી’ના નવતર લય, વગેરેમાંથી પદ્ય-રચનાની વિવિધતા અને ફાવટ અચૂક વરતાઈ આવે છે. ‘દીપોત્સવી’માં

પડેલા ભૂલાવે

જનોને ક્ષલાવે

ની આંતરે આંતરે દ્વિયુક્તિ કથનને સારી ચોટ આપે છે. તેવું જ ‘રોમાન્સ’માં પણ બન્યું છે.

ભાષાની ઝપટમાં ‘લવિત,’ ‘હર્મ્યપ્રસાદની જાદમાં,’ ‘રક્ષાવતી,’ જેવા શબ્દો ઘસડાતા લંગડાતા બેંચાય છે એ સહેજ કંઠે છે. તો બીજી બાજુ ‘ટગટગી રહું,’ ‘ટમટમકતું,’ ‘સુસકતું,’ ‘માર્ગુ,’ ‘હુબ-હુબે,’ ‘નીરવ્યાં,’ ‘ખહાદરો, એ પ્રયોગો તાજગીભર્યા પણ લાગે છે. અણબણ ઉપરથી ‘અંબણુ’ અને આંસુ ઉપરથી ચોજેલો ‘આંસુડો’ શબ્દ તો ખરે જ બહુ મૃદુતાવાચક છે. લેખક બીજી ભાષાઓમાંથી પણ શબ્દો ઉપાડે છે. એવી પ્રવૃત્તિ ભાષાવિકાસ માટે એક આરોગ્યસૂચક ઘટના ગણાય. બંગાળીમાંથી ‘ઉતલ,’ મરાઠીમાંથી

‘પરત,’ અને હિંદી માંથી ‘ભિરથા,’ ‘દૂણી,’ ‘ખિછડ્યાં,’ ‘ઝંઝીટ’ જેવા શબ્દો ઝડપે છે. ‘મુલાયમ સાંજરે,’ ‘જીવનની બહલાવનહારને,’ ‘હજર રાતો. હજર દિવસો. હજીરો હજીરો’ જેવામાં પ્રગટ થતી નવતર ભાષા ભાંગી ખરે જ આવકારપાત્ર છે.

આ સંગ્રહના પ્રકાશનથી ગુજરાતી કવિતાના નકશામાં અમારી માનુસ નદી (પૃ. ૧૭) સ્થાન પામે છે એ ઘટના મને પોતાને તો સૌથી વધુ નોંધ પાત્ર લાગે છે. આમ દરેક નદી દરેક કુંગર પોતાનો પ્રતિનિધિ કવિ આપે તો ગુજરાત બરોબર ગાતું ગુંજતું થઈ જાય.

અંતે, ભાઈ ઉપવાસી સાધનાજીવનના તાપ વચ્ચે પણ કવિતાને વિસારે નહિ મેલે એવી આશા રાખીએ. આ સંગ્રહ પ્રગટ કરતાં કવિતાને એમની પ્રાર્થના હો કે—

સાંજ સવારી દીપ પેટાવા આવળે પાછાં ક્યારેક ક્યારે
જીવનની આ બપોરી વેળા ધન્ય થશે આભાર ભારે

(વિદાય ગીત)

અમદાવાદ: ૨૧, ૨, ૧૯૪૪.

ઉમાશંકર ભોશી

મહત્વના સુધારા

પૃ.	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૬	૬	અદનો	અદના
૨૮	૯	વન રાન મન	વન રાન રાન
૫૩	૫	હદે	હદે
૬૧	૧	પ્રદ	પ્રમદ
૭૯	મથાળું	ઊંનયન ઘડયાં	નયન ઊઘડયાં
૯૭	મથાળું	વરાટ પિગલાં	વિરાટ પગલાં
૧૦૪	૧૬	થુંખલાઓ	શુંખલાઓ

चिरविदाय

સાખી ! તવ રસાદ્રી દ્વાર થકી સ્ખલિતા રંગ સૌ
શક્યો હું નિરખી.

અર્પણ

માનવતા મહેતાર્યા

કેા માનવીની દિલભંગ ગાથા
ચૂંથી હૃદે ભગ્ન, દગે દ્રવન્તી
ને કંપ ભરતી કલમે કથળતી.

એ ભગ્ન હૈયું, દગ એ દ્રવન્તી
ને કંપતી એ કલમે * નિહાળી
નહોતી, છતાંયે અનુભૂતિ કીધી
જેણે સુદ્ધરે રહી અંતરાલે
—જેણે સ્વજનની દિલભંગ ગાથા !

ને આજ સાન્નિધ્ય મહીં સદાના
આવી વસી, કંપ ભરે છતાંયે.
રે, કાન્યના પાત્રની કૂર ગાથા
સંભારી સંભારી વહાવી આંસુ
મને કરે ના અળગો ક્ષણેક
થવા ચહે જે ન ઘડી ય દૂર
તે સંગાથી સદય દયિતે! અર્પું આ ઊર્મિરંગ.

* કલમ પાણુ

: કથા :

એ મુગ્ધ જીવે

એ સ્નિગ્ધ હૈયાં

સંસારના શ્વાસ થકી અભોટયાં
ભેગાં થયાં ભેટી પડ્યાં પ્રફૂલ્લયાં
બાણે બુડ્યાં સ્વપ્ન સમાધિમાં ઉડ્યાં.

ત્યાં એકદા 'ફેર મળીશું' બોલી
બાલા ગઇ તાત-નિમંત્રી ઘેરે.
ઘેરે હતા સર્વ સુસાજ સાધ્યા:
કો હાથથી હાથ મિલાવી, બાંધી,
ગાંઠે ગઠી, કોક અબાણુ ઉંબરે
વળાવી દીધી વધુ—કન્યકાને.

ખંડી ગઇ મુગ્ધતાણી જીવારત
શાંતિ થઇ મૃત્યુમુખે ય એને
મુગ્ધતાણી દગ્ધ અબૂઝ આરત
ક્યારે ય બૂઝી ?

નવ પૂછશે કદી.

એળે કળે લગ્નમિષે ફસેલી
રે મૃત્યુએ ફેંકી દીધેલીને વિષે. *

* કથાનો નાયક તો આપઘાત કરીને ય શાંતિ શોધી લે છે. પણ પેલી લગ્નમિષે ફસેલી, અરે, મૃત્યુએ પણ જેને ફેંકી દીધી છે એવી વધુ-કન્યાની કથા તો એથી ય કપરી છે; કોઇ પૂછશે જ નહિ.

૧

* 'પ્રિય ! હું જાઉં છું—જાઉં મહામુદી
જીવનની મુજ થાપણ સોંપીને
હૃદયનું ધન માહરું એવું જ
પરત માગીશ આવીશ ત્યાહરે.

હૃદયને બસ એક જ સાંત્વના—
ફરી નવાં રસરૂપ સુગંધ લે
જીવનની તવ રનેહમયી થવા
પ્રિય ! હું આવીશ આવીશ આવીશ.'

પ્લવિત અશ્રુતણા ખર વેગને
શમવી મિષ્ટ સુધામય ચુંબને
વ્યથિત હૈયું જરા, બહલાવીને
પ્રથમવાર વિદાય દીધી તને.

સ્વજન જાય—જવું જ પડે યદિ—
ફરી સુમંડિત રૂપ પધારવા.
સખી ગઈ, પાણુ નિશ્ચય આવશે
— હૃદયને મુજ એક જ સાંત્વના.

* આપનાત કરવા સમેની કથાનાયકની 'મનોવૃત્તિનું' ચિત્ર આખા કાવ્યનો મુખ્ય ધ્વનિ છે. કથા નાયકનું માનસ સંપૂર્ણ મધ્યમવર્ગી આવેશપ્રધાન તરંગી યુવકનું છે. શરૂઆતની આ બે કંડિકાઓ, નાયિકા તાતનિમંત્રી છેરે જાય છે તે વેળાની તેની વિદાયવાણીની સૂચક છે.

દિવસ જાય અને રજની જતી
જગત ચંક્રમણે ઝડપી ગતિ—
મહીં ઘણું ઘસડાઇ જતું નથી ?
ઘણું ગયું, તવ કાલ ગયો વીતી.

ઘણું ગયું—તવ કાલ ગઇ ભૂલી ?
પણ હશે ક્યમ ભૂલી તું આપણી
વિશદ જીવનની મધુરી સ્મૃતિ ?

શુચિ સુવાસ ભરેલ સવારમાં
રખડતાં ફરતાં કદી આપણે
નિરખતાં જલવીચિની આવ લિ
જતી સુદ્ધર અને અચડાઇને
તટપરે ફરી આવતી પેખતાં
હરખથી ઉભરાતું હયું તદા

ઉભયતું. નહિ યાદ તને, કહે ?

મધુર કોક મુલાયમ સાંજરે
મુજ અગાસી મહીં, સખી ઊભીને
નિરખતાં દિનઅસ્ત પુકારતું
કિરણ આખરતું, રડતું નભ.

વદી જવાતું ઉભે થકી તે ક્ષણે:
'એહ ! સવાર પડ્યો ફરી ઊગશે
કિરણ એહતું એહ, તું ના રડ.'

ક્વચિત રાત પડી, ન પડી તહીં
 ગગનને પટ સ્યામલતા થઇ.
 વિમલ ચંદ્રની ખીજકલા કહીં
 જતી રહી ક્ષણમાં ? હું વિચારતો
 ધવલ હર્મ્યપ્રસાદની છાદમાં
 નભ જડેલ વિષાદદગે ઊભી.
 સ્વજન ! તે ક્ષણ ક્યાંથી લપાઇને
 નિકટ આવી લળી તું વદી ગમ્ઃ
 'ક્ષણ ઉગી, ગમ આશ્રમી ચંદ્રિકા
 ત્વરિત એ બની પુલ્લ પ્રકાશશે;
 જગતને, નભને નવરાવશે
 પુલકચિત્ત પ્રભાન્વિત પૂર્ણિમા.'

સખિ ! હજર હજર સમે ઉભે
 હરખમાં રટતાં બસ એનું એ—
 'વિરહ શાશ્વત ના, પણ કેવળ
 મિલન શાશ્વત; ઓ જગ ! મા ભૂલ.'
 જગતની પરવા ન હતી મને
 વિરહનો ભય એ ન હતો તને.
 મિલન શાશ્વત—જીવનનો જય.

ફકત રંગની લિજ્જતની ભૂખી
 દગ પટાવત આપણ ચિત્તને ?
 ફકત મુગ્ધ પ્રલોભનનું ભૂખ્યું
 ચિત્ત પટાવત આપણ બુદ્ધિને ?

નવ હતું નિરખ્યું કદી આપણે—
 નભવિતાનથી તારક જે ખરો
 ફરી કદી નહિ સ્વસ્થ બન્યો નભે ?

નહિ કદી ય અહો સમજ્યાં હતાં—
 તૃણ ગયું ઉખડી ધરતી થકી,
 ગયું--સદાનું ગયું ઉખડી ઉડી.

ફળત માનવીની મનકામના
 હત ન વિશ્વ દુખી ન દયામાણું
 હત શું કામ તું આમ દૂરે પડી ?
 અહ ! શું કામ હું આમ રહું રડી ?

સખિ ! સદાય થતે મનનું ચલું
 પ્રિયવિયોગની નિષ્કુર રાતડી
 કદી ન ઊગત રે નભ માહરે.

જીવનની કપરી કરપીણતા—
 તણી નહતી ગમ આપણને જરી
 ફકત પ્રેમ હતો, હતી મસ્તી, ને
 ફકત મુગ્ધ હતાં હૃદયો ઉભે.

પ્રથમવાર જ આખરની થશે
 પ્રિય ! ન કલ્પ્યું હતું કદી આપણે.

૨

સુખ ગયું, સુખનું સંપત્તિ ગયું
 દુઃખ રહ્યું, દુઃખનું રડવું રહ્યું.
 પ્રિય જતાં પ્રિયનું સ્મરણ રહ્યું
 પાણુ ન જીવન જીર્ણ પ્રફલિત્યું.

સમયની છુર કાનસ કારમી
 દરદ દુઃખ પ્રમાદ ભાંસી જતી ?
 રસ સુષુપ્ત સજગ બની બની
 જીવનની અકળામણ વીંધતા ?

નવલગૂતન ભાવ મનોરથો
 પ્રાજ્ઞરૂપ ધરી પગ માંડતા ?
 વિગત પ્રેમની નિષ્કુર વેદના
 દલિત પુષ્પસુગંધ સમી શમે ?

નવ શમી મુજ આંતરવેદના
 ક્યમ પ્રમાદ શમે ન હજી, પ્રિયે ?
 દિન જતાં બિરથા બમણી બની
 બદનસીબની છાંય દ્વણી કરે.

કંઠણ કાળની કરવત કેમ ના
 હજી ઘસાઇ નહીં મન મોહપે ?
 સુખદ વિસ્મૃતિની વણુઝાર શે
 સ્મૃતિપટે મુજ ના હજી ઊતરી ?

રસ અનેક સખગ બની બની
કયમ હજી નહિ જીવનને લસે ?
કપરી વાસ્તવતા બધીએ મળી
કયમ ન દુઃખવિષાદ નિવારતી ?
જગતની ફિલસૂફી નહીં મને
જીવનનું સુખ સાંત્વન દે શકી.

જીવનની બહલાવનહારને
જીવનથી અળગી કરવી નથી.
અવર ફિલસૂફી કો રટવી નથી,
અવર કોઈ સ્પૃહાય રહી નથી.

મનુજને મનનું મળ્યું માનવી
મન રહે ઉછળી ગરજ હસી
મગન હું થઈ જીવત મોજથી.
કમલ કોમલ કાદવમાં ઉગે
મૃદુ ગુલાબ જીવે શત કંટકે
જીવત એમ ઉભે સખિ ! સાથમાં.

કમલ તું, દળકાદવ હું ભલે,
પ્રિય ! ગુલાબ તું, કંટક હું ભલે;
જીવત આપણ કેવળ સાથમાં
જીવનની ખુશબો ભરી બાથમાં
જીવનની ફિલસૂફી બધી પછે
રટત આપણ બેઉ નિરાંતમાં.

પણ ગધ તું, ગધ તું—સદા ગધ !
 દિલ દિલાવર ચાર જતી રહી
 પ્રણયીને રઝળાવી દધ ગધ.

૩

નથી દુખો દુખરૂપ રહ્યાં હવે
 નહિ સુખો મુજને સુખ હૈ શકે.
 ફકત તું સુખ, તું દુખરૂપ જ્યાં
 અવર દુઃખ ન દુઃખ, સુખે કશાં ?

જીવનના સહુ મોહ મનોરથો
 ફકત તું જ જતાં વણસી ગયા.
 જીવનના સહુ શોખ સુખો રસો
 ફકત તુંહિ મળ્યે વિલસી જતે.

જગતથી મુજ જીવન સાંધતી
 તું જ હતી મમતામયી શુંખલા
 તવ જતાં ગર્હ જીવનની ધૃતિ
 અનુભવાવી શકે નવજીવન ?

જગત શીદ અને જીવનું કશું ?
 અવળ દેહની કેવળ વેદ એ.
 ફકત દેહનું જીવનું—જીવન—
 નહિ મને લવ માન્ય હતું કદી.

પ્રણયની તવ અગ્નિશિખા મહીં
 પ્રખર કાર્યની નિંદગી મેં, સખી,
 ચહીંતી ચંદનશી બહલાવવા.
 પ્રણયનો પણ અગ્નિ યુઝી જતાં
 કમળી નિંદગી; કેવળ રાખ આ.

જીવનની તવ થાપણુ સોંપીને
 ક્ષણુ વિદાય લખ તું ગમ હતી.
 નવ થમ તવ પ્રણુ ક્ષણુક એ ?
 ચિર વિદાય લઉં છું, ક્ષમા પ્રિયે !

૨૦-૭-૩૭

: નયનોત્સવ :

તને ટગટગી રહું લખસવાર સંધ્યા અરે
 ઉભસવિણુ કલાંત ચેતનવિહીન રાતો બધી.
 તને નયનમાં ભરી, તવ અગાધ નયનોમહીં
 ચહું સકળ સૃષ્ટિસંગ સહચાર હું સાધવા.

સખી ! જગતમાં બધે નયનતપ્ત મારાં ભભ્યાં
 સમસ્ત જડ સ્વપ્ન ચેતન વિરાટ કંદોસતાં;
 કરી સતત સાધના—‘અવરને કહું પોતિકાં.’
 અને સ્વજનને લગ્ન દમન દેહનાં બહુ કીવાં;
 વિરાટ પ્રભુતાતણા પથ છતાં રહ્યો દુર્લભ !

તહીં સુભગ કેા સવાર મુજ જીવને ઊઘડી
 દલે દલ પ્રકુલમાં* તવ સુરેખ દેખી છળી.
 સખી ! તવ રસાર્દ દ્વાર થકી સૃષ્ટિના રંગ સૌ
 શક્યો હું નિરખી; ભૂલું સ્વજનને—તને કેમ હું ?

કહે, કયમ પછી ન રાતદિન મીટ માંડી, તવ
 ગમે ન મુખ દેખવું ? ઉજવું કાંન નયનોત્સવ ?

૮-૪-૩૬

* પ્રકુલિત દલેલમાં

: મિલન આતુરાં :

મલા પ્રકટતી હતી. સુભગરંગ કંકાવટી
ધરી કરપુટે, ઉષા હૃદયનાથ સત્કારવા
જતી નભપટે, મનોમનમહીં સમુદલાસતી;
અને મુદિતચિત્ત સ્વર્ગ રતરાગ શૃંગારમાં
ભરે પદ યથેચ્છ. રે ! મિલનયોગ જામ્યો તહીં !

નહતાં હૃદય આપણાં મિલનઆતુરાં શું સખી ?
નહતી ઉછળતી નદી અટલ રેનેહ-સિન્ધુપ્રતિ ?
હતાં નિરખતાં સદા શુભ મુહૂર્ત શુકલાર્ધની
વિલાસરજની ભણી, અદ્વર એ ક્ષણો યે થઇ;
અને હરિતવર્ણ મંડપ અશોકપર્ણે લગ્યો.
રચ્યા કુસુમ કુંકુમે અભિલ અક્ષતે સ્વસ્તિકા;
રહી નવ મણા કશી, ક્ષણ ન અર્ધ ખાકી રહી;
તહીં જવનિકા પડી-અમ વિયોગની રાતડી !
પડી જનનીહાક ! રે, મિલનયોગ જામ્યો નહીં !
ખરે, જવનિકા પડી અસહયોગની માતની.

સખી ! શબ્દ માતના; પ્રણયપૂર જ્યાં ત્યાં ઠર્યાં.
ઠર્યાંજ, ન વિલોપિયાં, ઉછળતાં સદા યે રહ્યાં
પ્રચંડ જલધોધ શાં પ્રખળવેગ; તેં ના સ્પર્શ્યાં ?

હું તો ક્ષણક્ષણે સ્વર્ણ વિરહવેદના તાહરી,
 હું તો સતત નીરખું કનકકાય ફિક્કી પડી,
 હું તો અનુભવું નિતે અણસહાય તું ખ્હાવરી.
 અને મુજ ગતિ, પ્રિયે ? તરલ નાવ કેરી કથા ?
 હુએ હુખહુએ છતાં હુખતી ના; સદાયે વ્યથા !

પજ્યો પરવશે હું, ને પરવશે પડી તુંય, રે—
 પડી પરવશે જ જ્યાં ભરતમાત, શાં આપણે ?
 કદીક મળશું અને અભિલનેય વર્ષો વીતે,
 વીતે સકળ જિંદગી, તદપિ દુઃખ શેનું પ્રિયે ?
 —વહે હૃદયમાં સદા વિમલ ઉત્કટ રનેહ જો.

૧૯૩૩

: પ્રથમ બિછડ્યાં :

કદી હૈયું તારું બળીઝળી ઉઠે
 ને નયન મુજ ખારાં દવ ભરે
 રે! સહજ ગણું હું, તું ય ગણજો:
 —પ્રથમ બિછડ્યાં આપણુ ઉભે. *

હશે કેા હૈયું ને નયન કદી ના આર્દ્ર નિઝરું ?
 અરે ! હૈયું ના, પથ્થર; નયન ના, કાચકણિકા:
 —પ્રથમ બિછડ્યો એ નવ દ્રવ્યાં !

૧૮-૮-૪૧

* બંને

: ન કલંક એ :

કુટિલ જગની ફડી દષ્ટિથી કરતી હતી
પ્રભુચંદુરની આંધરી કલ્પના ગમતી ન'તી
શયિત હૃદયે તો તું શાને ફરી સ્પર્શી ગઈ ?

મુજ હૃદયને જાણે ના તું ? પડી લત ટેવ કે-
કવચિત વરસ્યું એકાકી તે ફરી કદી ના સ્વેદ;
નિત વરસ્યું છોને નાંહીં અને પાણુ આર્દ્રતા
અવિરત વહે જન્માન્તે યે, મુહૂર્ત મળી જતાં
ગહન પટમાં છૂપેલું એ વિલંબ નહીં ચહે;
પ્રગટ ગરવો ઘો ઘો ઘો ઘો મહાનદ ઊછળે;
ઉભય તટને તોડે ફેડે ધરિત્રી રસાતળે;
બસ અવગણે સર્વે બન્ધો ન સંયમ એ સહે.

અદય થઈને દાગ્યું હૈયું બીજું પાણુ શું કરે ?
અદય થઈને દાખી રહેવું હજી ય કહીં લગે ?
પ્રભુચંદ્રસની મોંઘી પ્રંજ પવિત્ર મુગંધિતા
અણકુદરતી લજ્જા ભારે રહી કરમાવવી ?
જગતદમને ગોંધી રાખી વૃથા જ ઝુરાવવી ?
—પ્રકટ વિહરે છોને વિશ્વે પ્રભા અકલંકિતા.

પ્રમદ વયની જુવાની, તે કદી ઉભરે ય. ને
મહદ નદશી છાળો ઊડે ઉભે કુબિયે ભલે.
પ્રભુચંદ્રશિની એ તો શોભા, કલા; ન કલંક એ.

: અજંખ્યા આત્મા :

સખી! સ્પર્શું ચું, અધિક બલ આપલેષમહીં લે
તને હૈયાહુંદે નયનઅમી રેલાવી રીઝવું
અને તારાં ગાત્રો મુજ શરીરમાં, આત્મ હૃદયે
ભરી દે ઉન્માદે, અકથ અણજંખ્યા જતનથી
તને બાંધી દેવા અજબ ઉત્પાતો કરી રહું.
વળી એ સૌ પાછા સઘન દઢ બંધો શિથિલ થૈ
તને આત્મીયાને અવર ગણીને દૂર કરતા;
અને આ ચક્ષુ થે—ઘડીક પૂરવે જે ચમકતા
અને આ બાહુ થે—ઘડીક પૂરવે જે પસરતા
ઊંડી ઊર્મિછોળે, ક્ષણ પછી ફિકાં સ્તમ્બ બનતાં !

પૂછે: 'શાને એવું ?'

તને થે શું કેવું ?

ઘવાયા હૈયાના ઘડીક ઘડીના વૃત્તિપલટા !

અજંખ્યા આત્માના અસહદહ દાવાનળ ઉંડા.

: રખેને :

રખેને ઝંખેલા પ્રણયમિલને થાય અવળું;
 દખાવી તોફાની દરદ દિલ, એજે સિમત કરી
 સખી ! મુંગે એડો, તવ નુખ ભણી મીટ ભરીને;
 — અને ત્યાં એ મોનસિમતમહીં થયું અક્ત સધળું !

રખેને વાંચેલા મિલન રસરંગે ક્ષતિ પડે;
 દખાવી દે ને હું ક્ષતહૃદયની આરત બધી
 સખી ! આઘે એડો, તવ કર રખે સ્પર્શું ભયમાં;
 — અને એ એકાંમાં પ્રકટ થઇ અકળામણુ ઊંડી.

રખેને આ છેલ્લી પ્રણય ઘડીએ કાક નગણી
 ઘવાયા હૈયાની પ્રખરતમ જ્વાલા રહી રહી
 ભભૂકી ઊડે, ને તવ હૃદય બાળે અમસતું
 ગણી, એડો મીંચી નયનદ્રવ્ય, માયું નત કરી;
 — અરે ! એ મીંચેલાં નયનયુગલે કહી દીધું બધું !!

૮-૫-૩૮

: વજ્ર રમણીને :

પ્રિયે ! હાર્યો ? મારો પ્રણય અધુરો સાબિત થયો ?
તને જીતી લેતાં અખુટ જલઅધિ ખુટી ગયો ?
ભલે, હાર્યો; મારી નવ કરી શક્યો હું કદિ તને.

ખરે નો'તું કલ્પ્યું, હૃદયળળ પ્હેલાં અનુભવ્યું
હતું મારું મેં યે; નવ કદી શક્યું કે હજી લગી
ઉથાપી કે ખાળી હૃદય વહતો ધોધ અદ્ભો;
અને એ આશાએ હજી લગી જીવ્યો હું ગરવથી.
જતાં આજે તું સૌ અક્ષળ કરી ગૈ; ધન્ય જ તને !!

પ્રિયે ! જીતી ? રે'ને અમર વિજયે તો વિજયની.
જીતેલી જીતોને પ્રણયરસરંગે રંગડી દૈ
રખે જીત્યું તારું અક્ષળ કરતી—રે, લજવતી.
સદા રે'ને જેવી અબઘડી રહી વજ્ર રમણી
અને આ હારેલા ઉપર ચિર હાર્યે મલપતી.
મને માહું એથી રજ નહિ સખી, લાગી શકશે
ભલે હૈયું દાઝ્યું, દરદ નહિ એનું ભૂલી શકે.

મને પણ હમેશ એક દિલમાં રહી સાંત્વના—
'હશે વિજય પ્રેમનો, વિજય તો મને લાધશે.'

: અમર સ્મરતી વિસ્મૃતિ :

પ્રણય સ્મરણાં સર્વે તારે ભુલી જ જવાં, પ્રિયે ?

ગત સમયનાં સ્નેહાંકુરો દહે છ તને હવે ?

હિમજલતણાં બિન્દુ બાળે સુકામળ પુષ્પને;

મૃદુ હૃદયને કાં ના બાળે અસહ્ય વ્યથા, કહે ?

નહિ અવર કો રસ્તો સૂઝે, ભલે જ ભુલી જાને:

પ્રયણપથમાં હારેલી તું, નિરાશ નહીં થજે;

સદય નયને ગદ્ગદ કંઠે 'ક્ષમા' ન ઉચારજે;

રટણ કરતી ચાલી જાજે ક્ષણે ક્ષણ એજ કે-

'પ્રિય સ્વજનને ભૂલી જાઉં હું વિસ્મૃતિપંથ પે;

ક્ષત હૃદયના ઊંડા ધાવો હું ઘોડે ન આંસુડે.'

જડ જગતમાં ઘેર્યા આત્મા રખે રટવું ભુલે;

પ્રતિપદ સખી ! ઊભીને તું ફરી ફરી ગુંજાજે :

'પ્રણય સ્મરણાં સર્વે મારે હવે ભુલવાં' અને

અમર સ્મરતી વિસ્મૃતિમાં ભલે પછી તું જુડે.

: પાછલી સ્મૃતિ :

૧

જીવાની ભર જોમની હૃદયની મર્મવ્યથા ઊભરે
 પીડા અંગ અસહ્ય થાય અતિશે, રક્તાશ્રુ નેત્રે ઝરે;
 તારો કેશકલાપ કામણભર્યો, તારા કુંળા હસ્તને
 આરાધું સ્પર્શું ચુમું શિર ધરું, રાત્રી બધી નીરખું
 દેવી! દિવ્ય દયા સુધા રસ ભર્યું સાન્નિધ્ય મારે ઘણું.
 દાવાગ્નિ પણ શાંત થાય ક્ષણમાં, મારું તહીં શું ગળું ?

૨

બપોરા-વયની વિષાદ સરિતા આઘેડની ઊભરે
 અક્કમીં મુજ ગાત્ર સૌ તરફડે, દેવી જતાં ક્યાં ઢળે ?
 નેત્રો ચે વન રાન મન ભટકે સૌભાગ્યહીણા જગે;
 તારે—કાવ્યપ્રિયા ! કલારસપ્રિયા ! તારા પ્રિય સ્પર્શથી
 તારી પ્રૌઢ પ્રભાભરી મધુમયી વાણી પ્રસન્ના થકી
 અંગારા પણ બ્રહ્મતા; હૃદયનું શું પ્રજ્વલું ત્યાં પછી ?

૩

કિન્તુ, ઉજ્જડ આખરી શિશિરની રક્ષાવતી જિંદગી—
 ટાણે ઉઘ્ર પ્રચંડ અગ્નિ ઝરતી હોળી ભભકે યદિ;
 તારે—જીવનને શું માત્ર ભમવું રહેશે નિરાશાટવી ?
 શું મૃત્યુપટ-પાથર્યાં કદનથી ઊભી થઈ સંસ્મૃતિ
 વીત્યા જીવનની, નહીં મરણને મીઠું કરી એ જશે ?

૧૯૩૪

: છબી :

સત્તર વરસે છબી આજ આ રહી નજરને બાંધી
કેમ કરીને કામગરા આ હાથ પરે ચઢી આવી ?
આવી વ્હાલી, સત્તર વરસે ? ભલે આવી પિયારી
જીવનની આ સંધ્યા બેવા; તારી યે બલિહારી.
આવ પિયારી ! ભલે આવી તું, આવ અહો, મતવારી !

સત્તર વરસે છબી તાહરી ઊડી આંખે વળગે
હતી તેહવી અને તેહવી હજી લગ તું તો છો રે !
અને હું તો, બે, બુઢો થઇને બોખો યે થઇ ચાલ્યો.

પ્રિયા ! ગઇ તું એજ એક નહિ, બે નહીં, બાર નહિ રે
હજાર રાતો, હજાર દિવસો—હજારો હજારો
રાત દિવસ આ આંખો અંગો શોષાયાં ભુંબયાં;
સદા અજંખ્યાં સવાર સાંજે, બપોરે, રજનીએ
જુયાં રોયાં અને ફકત તવ ધ્યાનમહીં પ્રોવાયાં.
સદા જંખતાં કોક સવારે છુપાયલી તું ટહુકશે;
રસ્તે જતાં અગર નજરની આડે ઊભી હસશે.
અગર પૂઠેથી ચુપકીથી તું આવી આંખ દબવશે,
કે હું સૂઉં તે ઘરના નળિયેથી ટપકી પડશે;
પણ તું નક્કી ગમે તહીંથી આવી આગ બુઝવશે.

મૂર્ખ હું કેવો ? અબુધ હું કેવો ? ગયા પૂઠે બસ રોયો !
એક દિવસ નહિ, ચાર દિવસ નહિ—યૌવનનો રસ ધોયો.

જગત કે'તું'તું મને 'અલ્યા આ ધૂળધાયાનો ધંધો,
ગયું ન પાછું કદિ ચે આવે, રહ્યો હજી તું અંધો.'
ખરે ન સમજ્યો, જરી ન સમજ્યો, વીત્યાં વરસો વરસો,
ગયું જીવનનું ભોગવવાનું, છતાં નહીં હું ચેત્યો !

વરસ વીત્યાં ને વીત્યું યૌવન, હું પોતેયે પલટયો;
ઉઘમવાંતા વિશ્વે મજને કર્તવ્યોથી લપટયો.
રહી જિંદગી બાકી મારી યંત્રની જેમ ગુન્નડું;
રહું ભૂલીને ગતજીવનને--જાણે એ સપનું'તું.
ને આંસુની ધારે આજે તને ન જો નવડાયું,
'પ્રિયા ! પ્રિયા !' પોકારે આજે જો ના ગાંડાં કાઢું,
જુરી જુરીને આજે આંખો ના તું-કાજ વહાયું—
ક્ષમા તું કરશે ? રોષ ભરાશે ? કહે તું સાચેસાચું.
નગણો, નિષ્કુર અને ભુલકણો, દોહી કહી ચીડશે
કે આ સ્વસ્થ બનેલા સાર્યાને તું આશીષ દેશે ?

રે આ હજીયે હૈયું મારું ઘડકે જખી નિરખતાં
ને ઇચ્છે : 'એકાદું બિંદુ ઢાળી શકું જો હમણાં !'
ખરે શકત તો ધન્ય માનતે; પણ રે આંસુ ક્યાં છે ?
ને મેં હુખખી આંખ વડે જ્યાં ચૂમી જખી પ્રિયાની,
આંખોમાં એણે અહ ક્યાંથી ભરી દીધી જલધારી !
સત્તર વરસો પહેલાં જેવી નદી શ્રાવણી વહાવી !!

: તદા :

સુખી ! જીવણ આ શરીર બનશે, જીવાની જશે;
કદી કથળશે અખૂટ રસની ભરી નિર્ઝરી.
કને નહિ કશું રહે—સ્વજન સ્વાસ્થ્ય સંપત્તિ કે
વિલાસભર નિઃદગીતણું તૃણાંત રેખાંક યે.

ભલે સુખ બધાં વીલે; સુખની બાણની શી તમા ?
ન દુઃખ દુખરૂપ જો ઉભય આપણે સાથમાં.

હજો દુખ હજાર—રે, વસનવાસહીણાં બની
ભૂખ્યાં ભટકશું વનોવન. અહો ! તું થાકી જશે ?

અને શું રમરશે સુખી સમય આગલા પહેરનો ?
કુંળું કકળશે હયું દુખદ નિઃદગીભાર્યા ?
પ્રિયે ! લથડશે પગો ? કથળશે નસો ? ત્યાહરે
ઉઠાવી મમ સ્કંધ જીર્ણપર અંગ કરમાયડું
ધુમીશ દિનરાત હું, ખભું દુખે અને એવડી
વળે ગરદને; ભલે, રગત વહે પગો એઉથી.

છતાં ધુમધું એ જ એક સુખ સ્વાસ્થ્ય સંપત્તિ યે.

: ધરપત થતે :

* હાડી હેલે ચઢી ને ગહન જલનાં વ્હેન તોફાન બગ્યાં;
 હૈયું હેલે ચઢ્યું ને મહદ મદનાં ઘેન બગ્યાં ઝઝૂમ્યાં;
 બણ્યું—‘સંગ્રામ બગ્યો’; ધરપત થઇ જીવને—‘તું’ છ સાથે’;
 ને મેં જોયું નમીને તવ મુખભણી સંમતિ મૂક માટે.
 ત્યારે—ત્યારે—પ્રિયા ઓ ! પ્રથમ પ્રથમે જોઇ મેં શકિત મારી
 ને સૌ ઝંઝા તુફાની અડગ ડગ થૈ આપણે ગ્યાં વટાવી.
 જીત્યાં સંગ્રામ સાથે; વિજય વરવાની હવે આવી વારી.

ઊંચે આભે અડીને રજતરજ લૈ ચંદ્રને ચુંબનોથી
 ત્યારે રંજડતી’તી પ્રમદરજની જીતનાં ગીત ગાતી.
 ને હું નીચે નમીને વિજયીલલના—ઓખડે ચંદ્ર ચોહું
 ત્યાં તો—ત્યાં તો નિહાળું—
 ફંળી કાયા ઝૂંકેલી, શ્રમિત વદના, આખરી ઊંઘ લેતી !

પ્યારી ! આ શું સ્વજનું ? રે, વિજય વરવાની રહી નોં’તી હોંશ ?
 જીત્યાં સંગ્રામ સાથે, અધવચ તજી તું જશે નહોતું ધાયું.
 તારે હૈયે થયું ના ?—ધરપત થતે જીવને—જો હું સાથે ?

ઓગસ્ટ ૧૯૨૭

* છને બહુલે પાંચ લઘુ છે એટલે સંખ્યા મટી ગયો ખરો, પણ કાવ્યપ્રસાદમાં
 કવિ નથી થતી એમ સમજી સંખ્યાને પકડી રાખવા પ્રયત્ન નથી કર્યો.

: ફસડું :

પણે રાત્રીરાણી સહ લડી પડી રે અમસતી
મીઠી સંધ્યા-કન્યા ફસડું ભરતી પોઢી ય ગઇ.

અહીં મારે—શ્યામા સહ અમસતો હું ય ઝગડી,
ખિન્ન બારીથી અલગ થૈ શ્યામહીં દુઝ્યો.

અને એ તો મારી જડ થડ બની બેસી જ રહી.

થતું એવું તો કૈં સમય, નહતું આજે કશું નવું,

સવારે 'રોટી'ની ફિકરમહીં સંતાપિત જીવે

સુતો'તો નિત્યે હું શ્રમભર, બધા તાપ તજીને;

નહીં કિન્તુ આજે નિંદર ભરતાં નેણુ, લમણાં

દુઝે; શબ્દો ગુંજે : 'શિદ્ધ ઝગડવું રે સ્વજનથી ?'

અને એથારોના થર વિતરતા ચંદ સ્વરૂપે

ચઢી આવે મારા વિવશ દુબળા દેહ ઉપરે.

ઊઠું ચોંકી—રે, ક્યાં શયિત દયિતા ? રે, વલવલું.

ધણી-ધર્મ-પ્રેર્યો ધનવનમહીં જેમ રજ્યો,

પ્રિયાયોગે ગાંડો નૃપ નળ, હુંથે એમ લથડું.

(અરે, મુર્ખા જીવા ! નિરખ ચખની સંમુખ જરી,

પ્રિયા તારી બેઠી હજી ય નથી શું બારીમહીં કે ?)

અને મેં સ્વામીએ સમીપ જઈ આશ્વાસનભર્યા
સુશબ્દે સંબોધી—

‘અહો ! એવું તે શું કહી દીધું છ કે આવું રુસણું ?
અરે, બે હાંદલાં એ કદિક પડી પાસે ખખડતાં.
રિસાવું રોજે તે જીવનભર શું પાલવી શકે ?’

વળી અર્ધાં ઘેર્યાં નયન મુજ ખીડાઈ વળતાં
જાંડી તંદ્રા ઘેને; ઉઘડખીડ ઓડો ખડખડે—
‘કહે’ વાંછે તું શું ? ખજવું કુરનીશો યદિ ચહે.
જરા જંપી સ્વા સદય બની દે બેક ઘડી તો !
શિરે ચિંતાઓની ગહડી ગહડી ઓછી કપરી
ઉમેરે એમાં તું ઘડી ઘડીમહીં રીસ કરીને ?

અને સંતાપેલા

ચિતાચિંતા ભૂંજ્યા

તવાયેલા મારા જિગરથી સયું એક હુસકું.

હશે સ્વયું એણે ?

નહીં બાણું કેમે.

ખુલી આંખો પ્રાતઃ પ્રથમ સુણ્યું એકાકિ હુસકું.

અને ચોંકી પાછું પડખું ફરી જોયું. પ્રહ્લું કશું ?

વિના પૂછ્યે સંધું પ્રગટઃ અડતાં એક ક્ષણમાં :
 ઝમેલા આંસુના ઢગથકી હતું અંગ ચીકણું;
 પહેરેલાં વસ્ત્રો ખરછટ અને ચાદર ભીની.

ગુમાની તું કે હું ?
 પૂછું આ મોઢે શું ?

પ્રિયે ! તારી વીતી ક્યમ કરી હશે આખી રજની ?
 અરે, આ જીવ્યાની અગણ બધી રાતો પાણુ હશે
 વીતી તારી કેવી ?

તૂટે ગાત્રો, હૈયું સુસકતું ઊંડા સાસ ભરતું;
 નિચોવી આખુંજે જીવતર ઝડું એક હુસકું.

૪-૧૧-૪૦

નહિ મળેલા સંગી સાથે*....

આકાશભર્યા તારલામાં આ મારો તારો કોઈ ?
 આભાસભર્યા આભલામાંહે મારો આધારો ક્યાંય ?
 પૃથ્વી ભર્યા પ્રાણુમોઝારે મારું માણસ કોઈ ?
 હૈયું ઘડી ઠારવાતું ના ?
 આંખડી ભરી રાચવાતું ના ?
 સભર ભરી સૃષ્ટિવચ્ચે શૂન્ય જીવન લેઈ
 'નહીં મળેલા' સંગી સાથે નાચવું થેઈ થેઈ !!

૮-૫-૩૫

* સરખાવો ટાગોરની એક નીચેની પંક્તિ, બાકીનું સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે.

આકાશભરા તારાર માझे આગાર તારા कई ?
 ऐई हवे कि ओई ?

: પ્રેમ-કહાણી :

૧

ખીલ્યું નો'તું ફૂલ
કચું નો'તું મૂલ
ત્યારે હતી તું મઝાની
ઓરે! ઓરે! ઓ અઝણી!
આજે ખીલ્યું ફૂલ
થયું તારું મૂલ
બની ત્યારે તું યુમાની
ઓરે! ઓરે! રૂપરાણી!

૨

હતી ફૂંળી કળી
વાયુ લહેરે લળી
મહેકી ઊઠી'તી રસાળી
જાણે ભારેભાર ઉઝાણી
ગંધભારે ભરી
વાયુશિરે ચડી
પૃથ્વીજોળે પડી
હાય ! બની તું ધુળાળી
કાએ તને ના પિછાણી !

૩

આછી પીંછી ચકી
અરુણે રંગી'તી

ખિલાવી'તી દેહ રૂપાળી;

તેજપુંજ છબી
બપોરા રવિ

બાળી ગયો દેહ સુંવાળી
હાય ! કેવી પ્રેમ-કહાણી !

૧૯૩૪

સાર્થક કર....

સાર્થક કર હે, પ્રિય મમ ! સાર્થક કર હે
 જીવન મમ સાર્થક કર હે !
 તવ વિયોગની બિરથા
 ક્ષણક્ષણની વિધ્વલતા
 સાર્થક કર હે.....

પ્રિય મમ ! સાર્થક કર હે !

સાર્થક કર હે ! જીવન મમ સાર્થક કર હે !
 મમ ઉત્તત જીવન-ધ્યેય-પથે
 તવ સાથ સહાય સદાય પ્રિયે !
 છો દુઃખન આડ કરે
 લખ કંટક પંથ ભરે

ને અંગ અંગથી રંગ લાલ મર મારગને ભીંજવે
 દિલ હિંમત તોય ખટે
 તવ સાન્નિધ્યે, સુપ્રિયે !

સાર્થક કર હે ! પ્રિય મમ ! સાર્થક કર હે !
 જીવન મમ સાર્થક કર હે !
 તવ સાથ વિના, સુપ્રિયે !
 આ કર વિયોગ-દિને

રે પંથ દૂર ને ચઢાણુ ઊંચો-એકલ એકલ રે !
 ચઢવા બલ વીર્ય તું દે
 મસ ધૈર્ય તું દે
 દિલને પ્રિય ! હિંમત દે.

સાર્થક કર હે! જીવન મમ સાર્થક કર હે!

પ્રિય! હિંમત દે

દિલને અશી હિંમત દે

કહે- “આપણુ એકજ પંથ તાણા

ઉન્નત જીવન-સંઘ તાણા

યાત્રી છીએ—

સહયાત્રી છીએ;”

ન એ પ્યારી ખુશો સારી જિંદગીને બહલાવે.

મમ અંતરની બિરથા

પલપલની વિદ્વલતા

લુલવાતણી શક્તિ તું દે

નિજ ધ્યેય વિષે

અશી ભક્તિ તું દે...

સાર્થક કર હે! પ્રિય મમ! સાર્થક કર હે!

જીવન મમ સાર્થક કર હે!

રે! એકજ આપણુ પંથ પ્રિયે!

રે! એક માર્ગના માર્ગુ છીએ

જત્રાણુ છીએ;

હમણાં નહિ તો....

કદિ કાષ ને કાષ દિને

અમ પંથ પંથ મળશે

અમ રકંઘ રકંઘ અડશે

અમ હાથ તાળી ઝીલશે

—રે લાખ લાખ પ્રિય ! તવ મમ સરખાં વિયોગીઓ મળશે.
 ‘હમણાં નહિ તો, પ્રિય ! કેાક દિને
 મળશે-મળશે’- બસ એટલું કહે.

સાર્થક કર હે ! જીવન મમ સાર્થક કર હે !
 પ્રિય ! હિંમત હે
 અમ ઉન્નત જીવન ધ્યેય પથે
 ચઢવા લડવા બલ વીર્ય તું હે
 મસ ધૈર્ય તું હે
 દિલભક્તિ તું હે
 આ કૂર વિયોગ દિને
 સંગાથ વિનાના આ તવ જીવને અખંડ શ્રદ્ધા હે.

૧૦-૬-૪૧

: ગુજરી :

હું ને મારી પ્રિયતમા રે'તાં હતાં જ્યારે
અમદાવાદની પેલે પારે નદીને કિનારે
નવાંસવાં પરણ્યાં હતાં
પ્રેમતણાં પૂર વહેતાં
છલોછલ ઉભરાતાં
જાણે સાબરપાણી !

હર્ષભર્યાં હૈયાં ઉભે ઉન્માદે ભરે
નાચી ઉઠે આલિંગી રે' નીરવ રવે.
પ્રિયા ત્યારે કહેતી હતી:
'થાક મને લાગે અતિ
સારી જોઇ લાવો ગોતી
બાઇ કાઇ શાણી !'

મેં કહ્યું: 'તારે કાળે સદા હું પિયાસી,
એક કહેતાં આઠ લાવું જોઇએ એવી દાસી.'

બીજે દિને શુક્રવારે
ગુજરીમાં ગયો'તો હું જ્યારે
ખરીદવાને ઘરનો સામાન,
ગૃહિણીએ કહ્યું હતું: 'ઢાલા !
લઇ આવો એકબે ઢા-દાન.'

ફરતો'તો દુકાને દુકાને
હાટે હાટે નાના સ્થાને
ગુજરી પોકારતી'તી બાણે—
લેવું હોય તે લઈ લો આ ટાણે
પછી શોધ્યું જડશે ના સ્થાન.

બજાર આખે ફરી વળ્યો
મન ગમતો માલ ન મળ્યો
બકારાથી બળ્યો ઝળ્યો
ગૃહપ્રતિ કરું પ્રસ્થાન.
ત્યાં તો કાને અથડાયું—
“ગોરી ધીરે ચલો
ગોરી ધીરે ચલો
ગોરી ધીરે...”નું ગાન !

હોટેલ હતી ભરી ભરી
હિંદુ-મુસ્લિમ-ખિરાદરી
ગાતી હતી ભિખારિણી
સભા બધી બની ગુલતાન.
સાંભળવાને ખંચાયો ત્યાં
ભાન રહ્યું ના, છું હું ક્યાંનો ક્યાં !
ઘસડાયો પૂરમાં અબાણતાં
બોલ્યો હું ચે સૌની સંગે—
'દિલબન !'

રૂપ કેવું રૂઝું રૂઝું ?
કંઠ કહેં ઊડું ઊડું
કશી વાતે નહોતું ઉઘું—
નહોતી શું એ 'ગોરી' ખાનદાન ?

ગાન તાન પ્રરું થયું
સૌ કાઠ ખૂશ થયું
પાઠ પૈસો દધ રહ્યું
મને કરું સ્વઅયું ના. નાદાન !

ભિખારિણી પાસે આવી
ઘોલી મીઠું ચાવી ચાવી—
'શેઠ ! તમે ભાયગશાળી
કરો ના કંઈ દાન ?

ખિરસામાં મેં હાથ નાખ્યો
પાકિટમાંથી પૈસો કાઢ્યો
જીવ મારો પાછો ભાગ્યો—
હાથ રે કદરદાન !

વાત મને યાદ થતી
ગૃહિણીએ કહી હતી—
'સારી જોઈ લાવો ગોતી
બાધ કાઢ શાણી.'

સારી ન્હોતી બાઈ શું આ ?
 —ન્હોતી સાચે શાણી ?
 રૂપેરંગે કંઠે ન્હોતી સહુએ વખાણી ?

પૂછ્યું એને બી'કે બી'કે—
 આવશે મારે ઘેરે શું કે
 ભિખારિણી દાસીરૂપે
 કરવાને વાસીદાંપાણી ?

એકીટસે સ્તબ્ધ થઈ
 આંખોમાં શું જોઈ રહી !
 ખડખડાટ હસી ગઈ
 ભિખારિણી—હાય રે ગુમાની !

ચિડાયેલો ઘેરે આવ્યો
 બારણે જ્યાં આગળો લાગ્યો
 ડાણે ત્યાં તો ધક્કો માર્યો
 બોલ્યું ડાઘ : 'એ તો હું ગુજરી
 આવી છું રે, ઉઘાડો તો જરી.'
 પૂછું કાંઈ એની પહેલાં
 બારણે ડોકાયાં નેણાં
 પ્રિયા કેરાં ભારે ઘેલાં
 — હાય મરું ! મરું !
 અને ગભરી

બોલી ઊઠી ક્રોધ કરી :
‘કાને લાવ્યા ? બાણું તો ખરી !’

નમ્ર સ્વરે કહ્યું મેં કે —
‘ તારે કાજે દાસી છે એ,
સારી જોઈ લાવ્યો છું ને ? ’

હાય ! ત્યાં તો થયો ઉલ્કાપાત
ભીષણ ઉત્પાત !
જોયું મારી આંખોમાં સાક્ષાત
પ્રિયાએ મારી જોયું કંઈ અગાધ !
તૂટી પડી બારણામાં ધરણીપે અવાક!!

૧૯૩૫

: આંખાને આવ્યો'તો મ્હોર :

આંખાને આવ્યો'તો મ્હોર

હાં રે જ્હેની ! આંખાને આવ્યો'તો મ્હોર.

* માઝુમને તીર વીર મામાનો માંડવો

રમતાં'તાં ભાષજ્હેન પ્હોર.

આંખાની ડાળ એક ડોકંતી આભમાં

હિંચંતો હીંચકે હિંચોલ

હાંરે વીર જુએ—કળાયેલ મોર !

નીચેરી ડાળ જ્હેની એસી ટહૂકતી

કાલુડા ઘેલુડા બોલ

હાં રે જ્હેની કૂજે—કાલવડી કિંચોલ

કૂંળી કૂંપળ દંત કળીઓ શી ફૂટતી

હાસંતી નયનાં ચક્રાર

હાં રે હસે વાસંતીદેવી કિશોર !

નાજીકડી ડાળ અંગ હમકે ઉછાળતી

નર્તંતી નારીનો દોર

હાંરે નાચ નાચે વાસંતી સુગૌર.

* મહીકાંઠા પ્રદેશની એક નદી

મીઠી મંજુલ મૃદુ મંજરીઓ મહેકતી
 સોનેરી સાગુની કોર
 હાં રે ઉડે મધુરાણી કેરો અંચોળ.

વીતી વસંત વીતી વર્ષાની વાદળી
 વીતી શિશિર કોર
 હાંરે બહેની-મૃગંતી મૃત્યુની છોળ *

આજે અભાગી ભાઈ એકલ અટુલડો
 આંચો વસંત નહોર
 હાય ! ઉચો રાતુડો આંસુડો મ્હોર ! *

૧૯૩૩

- * બહેન-ભાઈ વસંત અને વર્ષાનો આનંદ સાથે મ્હાણું છે. પણ ત્યાં તો શિશિર શરૂ થાય છે ને બહેનને ઉઠાવી આંચો નય છે. વળી પાછો ચતુરાજ વસંત તો આવે છે પણ બહેનવિહોણા ભાઈને એ નહોર લાગે છે. એના એ મ્હોરની લાલિમામાં તેને લોહિયાળાં આંસુનાં ઢર્શન થાય છે.

ભગિની—મિત્ર—સ્વજનને * ...

સદા પ્રજળતી ભડભડ બળતી ચિતાસમી તવ કાયા
વડલા જેવી ઝુકી વિસ્તરી અદળક શીળી છાયા.

લોક પરાયાં ને પોતીકાં છત્તર આવી ભરાયાં
ભર બપોરી હવનફેરી લૂ ટાળી વિખરાયાં.
તેં ના પૂછ્યું કદી ચ કો'ને—કયાંથી આવ્યાં, કયાંનાં ?
ને ના કો'એ કદી નીરવ્યાં તરસ્યાં મૃગિયાં તારાં.
મહા પ્રખરતમ વર્ણિ આજે રોજખરોજ ભુંગમ
આવ્યું તેને આવ્યું તેં તો માગ્યું ના રજ કાંઈ.

અપંગ તન તારું એ ભગિની ! અભંગ દિલની નારી !
કેટકેટલાં પગવાળાંની તું રહી દોરવનારી.
સૂતાં સૂતાં જ્ઞાનગંગથી ભરી લીધી તેં ઝારી
સૂતાં સૂતાં ઉલટ ભરી ઉર અદમ્ય ક્રાંતિકારી.
અપંગ દેહે નજાં દર્શનની રદ લાગી ન્યારી
'થાક ચઢ્યો' કે 'શ્વાસ ભર્યો' રે—વાત નહીં ઉર ધારી.
કાયાનું દુઃખ કાયા જાણે તારે કંઈ ન ખુવારી
આગે આગે બઢી રહી તું સાહસરત મતવારી !

* ૨૧. શાંતાબહેનને.....

વર્ષો સુધીનો 'હીપ-ટી-બી' ;—પથારીવશ અપંગતા; બાળવિધવા;
શોકચની હયાતી; અક્ષરજ્ઞાન મૂળે સાધારણ.
તેમ છતાં હવન વિધેની અદ્ભુત સમજ; સમજ અને વર્તનનો
અસામાન્ય મેળ; અશુકલ્પી સામાજિક હિંમત;
હવવાની પારાવાર હોંશ છતાં મૃત્યુની રજમાત્ર ગભરામણ નહિ.

અપંગ જીવન તારું ભગિની ! સભંગતા અતિ કારી :
 સુહાગચૂડી શિશુવય ખેરી, નંદાઇ. નોંધારી !
 નોંધારી તવ જિંદગી કપરી—અકથ્ય શોકયની દિક્ષા
 તોય ખેન ! તેં મુંગી મુંગી ઢસડી જીવનરિક્ષા.
 તેં સૌ બંધન કંદનવિના દીધાં તોડી; રીત ન્યારી
 —નહીં પગડા, નહીં ધુમાડા : પ્રશાંત કાંતિકારી !
 સદા ઉઝરડા સહ્યા હસીને ‘ આહ ’ નહીં ઉચ્ચારી
 સૃષ્ટિ બાણે પ્રયોગશાળા—નંદનવનની ક્યારી !
 જીવનકંડરી કલા કરી તેં હસ્તંગત ઉજિયારી
 દુખના હાથી નાથી વટભર સુખની કીધ સવારી.
 મૃત્યુ સાથે રમત રમીને કીધી તેં દોસ્તારી
 સામે આવી હાથ મિલાવી : અદ્ભુત તારી ખુમારી.
 એ ય બિચારું ડઘાઇ જઈને ઊભું હિંમત હારી
 ને તેં હસતાં હસતાં ઢોળ્યો અમૃત કળશ શતધારી. *
 શાંતમના ઓ તપસી ! તારે ચરણ કુકાવું શ્રીવા
 અંધારા આ જીવનવનમાં પ્રકટાવ્યા તેં દીવા.
 આજે ઉરને આરત બાળી અંતરનાં જલ પીવા
 છુપાવી રાખ્યાં દબાવી રાખ્યાં, દે વહાવી ઓ ખેનાં !
 કૃપાર્થી તારા સ્વજન મિત્રને આખરનાં સાંભરણાં.

૮-૧૧-૪૦

* મિત્ર બનાવી દીધેલા મૃત્યુની અવશતા દૂર કરવા ખાતર કેમ બાણે તેં
 ધોતે જ તારે હાથે તારો જીવનરૂપી અમૃતકળશ ઢોળી દીધે !

કાવ્યપ્રિયાને —

સદાય ઉપવાસી હું, જનમનો પિપાસુ, પ્રિયે !
અખંડ રખડ્યો ભમ્યો પરમતૃપ્તિ-સંશોધને.

હતાં સુહૃદ, તાત, માત, ભગિની અને બાંધવાં.
હતી રસિકમૃતિ જીવનમયી કૃપાળુ પ્રિયા.
ગયાં. પરમ સ્નેહ શાંતિ નવ કાષ્ઠ આપી શક્યાં.

હતાં સ્વજન તે રહ્યાં વિમુખ છેક માગ્યા વિના;
બધે જ મુખ ખોલવાં, કર પસારવા, યાચવાં ?
સલામ. બસ તો હવે સ્વજન એહવાં શે હવાં ?

ભલે નયન રક્ષ અઘટ પ્રહરે સન્નગર્તિમાં
બળે ટગટગે પ્રગાઢ નભનીલ-શ્વન્યત્વમાં
વિલીન વળી એ બને વિગત તેજ સ્ફુલ્લિંગશાં.
પરંતુ ક્ષણ ના પુનઃ પ્રણય ઉઠું જીડવાં.

અહો ! તદપિ શે મને ગગનગુંબજે લૈ જઈ

ફરી અગમ ઉઠું હૃદય મુગ્ધ આકર્ષવા

બિછાવી દલપદ્મ સૌરભ પ્રસન્ન માંગલ્યનાં,

જગાવી કરુણ સ્વરે પ્રણયગીત ગાંધર્વનાં,

હુબ્બાં સ્મરણના પુનઃ શયિત તંતુ છંછેડવા,

ઊંડા હૃદયધાવને-મરમને ફરી વીંધવા

મથે છ અરુણસ્મિતે ! નયન-સ્નિગ્ધ કાવ્યપ્રિયા ?

કહે, અમર તૃપ્તિ તું દઈ શકીશ માગ્યા વિના ?

અખંડ ઉપવાસનાં દઈ શકીશ તું પારણાં ?

૧૯૨૪

: કાવ્યપ્રભવ ચખ :

કવિને પ્રશ્ન —

કવિ ! આ શું સ્વઝયું-નિત નિત પ્રિયા ને પ્રિયતમા ?
અધ્યા ! તારે કેવો પ્રણય ?
નથી કેા નારીનાં નયનશર તીક્ષ્ણે ઉર વિંધ્યાં
નથી કેા ગૌરીનાં અધર ગુલ તારે મુખ અડ્યાં.
નથી જે ગંગાનાં તરલ જલમાં ન્હાવણુ કર્યાં
નથી જે વાડીનાં મધુર ફલ તેં ચર્વાણુ કર્યાં
વૃથા તેની ગાવી વિેણુ અનુભવી દંભકથની !
કવિ ! શાને મિથ્યા જગ ફસાવવું ઉડુંયનથી ?

કવિનેા જવાબ —

નથી મેં શું ભાળી નવપરીણિતા મુગ્ધ વધુને
પતિ-સ્પર્શે-છઠ્ઠે ભયપ્રકટિતા સ્પંદિતસ્તને ?
સદા મેં ભાળી, રે અનુભવી કહો, કેંક રજની
અફરે જાલીને ટમટમકતું કાડિયું બની.
અને પેણે ચંદ્ર પ્રમદ રજની સંગ રમતો
લળીને છૂપીને ધવલ દલ પદ્મે ય ચુમતો
ન શું મેં એ ભાળ્યો ? અનુભવ લીધો ના છુપાઈને
કુસુમરજ-રૂપે ચુમાઈને ?
પહોણે પેણું રનેહી રસ-યુગલ સંધ્યા ઢળી જતાં
ઉદાસી ઉન્માદી સ્થિતિમહીં લવે ઉદ્દગ્રીવ બની;

ઉનાં આંસુ ઢાળે, ઉર લળી લળી સ્પર્શ-રુખતું
 પીવે છેલ્લું દીપું અધિર ચિત રોમાંચિત બની.
 નહીં મેં શું એ સૌ દુખ અનુભવ્યું ? માણી બિરથા ?
 સદાયે કૌંચોના યુગલબિચ ઊભી તૂણરૂપે
 ઝીલ્યાં આંસુ ખારાં અવનત શિરે કંપિત હદે

ગયો જ્યાં જ્યાં ત્યાં, ને નહિ કદી ગયો ત્યાંય ઉરની
 ગઝ મારી કાવ્ય-પ્રભવ-ચખ ઉત્કાંત નગણી.

ભલા ! ફેરેશો ના આ પરમ સતને દંભકથની.

૨૮-૯-૩૮

: વિદાયગીત :

‘જય છે વેળા, જય છે વેળા—’

જઓ ભલે તો હાંશે હાંશે.

સંધ્યાનાં આ કિરણ સાથે

જઓ તમે યે દેશ વિદેશે.

કાલે પાછાં આવજો ગ્રહેલાં ઉષાવેશે

હૈયું પાછું ઠારજો કામલ સ્નિગ્ધકેશે.

જય છે વેળા ? જય છે વેળા ?

જઓ ભલે તો હાંશે હાંશે.

સિંધુનાં આ મોજાં સાથે

જવ તમે યે સિંહલદ્વિપે.

કાલે પાછાં આવજો ભરતી ટાણે

હૈયું હેલે ભરજો ઉદયભાણે.

જવ છો ચાલ્યાં ? જવ છો ચાલ્યાં ?

જઓ ભલે તો હાંશે હાંશે.

વાયુની આ લહરી સાથે

જવ તમે યે નાના વાટે.

કાલે પાછાં આવજો નૂતનપ્રાણે

હૈયું મહેકાવજો તરલ તાને.

જવ તમે યે ? જવ ભલે સૌ
 આંખને અંતરાલે.
 જીવનની આ બપોરી વેળા
 પામશે બધે ડેલડેલા
 નૂતન પ્રભાત જગશે ન્યારે
 સંખ્યાકિરણ ક્યારેક ક્યારે
 આભાસથકી આકાશ આખું
 ભરશે હોહાકારે--

આવશા કની થેને લેળાં
 મારે જીવન આરે ?
 * ઉતલ હૃદયદારે ?
 આવતાં ને હું આવકારીશ
 હૈયું મારું પાથરી દૈશ
 જતાંને હું નહીં રોકીશ
 નહીં રોકીશ
 આંસુની અશુભ ધારે.
 હૈયું ભલે રડતું વારે વારે
 હૃદય છોને ઝુરતું અંતરાલે.

* મૂળ બંગાળી પ્રયોગ ; ગુજરાતીમાં ઉતારવા જેવો-
 અર્થ=અરવરથ ચંચળ.

જય છે વેળા ? જય છે વેળા ?
જઓ ભલે સૌ હાંશે હાંશે.

સાંજસવારી દીપ પેટાવા
આવજો પાછાં ક્યારેક ક્યારે.
જીવનની આ બપોરી વેળા
ધન્ય થશે આભાર-ભારે.

૭-૫-૩૫

વાંછના

ક્યારે ?

નાભુકડી છીપ રંગરૂપે રઢિયાળી
 દરિયે પડી ઢગ આંસુ ઢાળે;
 સ્વરજની સેર હાય ! ઊગી ને આથમી
 મારે પરગટવાં કહોને ક્યારે ?

સુવાળી દેહ સરવરિયે શેવાળની
 બેઠી બેઠી બોરઆંસુ પાડે :
 વાયુની લહેર હાય ! આવીને ઊતરી
 મારે હિલ્લોલવાં કહોને ક્યારે ?

એકલ અંબાણ કાક જીવનની ઝંખના
 ઊંડે ઊંડે ઘેનઘેરું રહે :
 વીતી વસંત વીતી વર્ષાની વાદળી
 યૌવનની મંજરી ફેરે ક્યારે ?

૧૨-૧૧-૩૪

: વાંછના :

અહું જલધિ ભવ્યનું ઉરઉછાળ મસ્તી ભર્યું
પદેપદ પ્રસન્ન-અંગ દિલખૂશ મોળું થવા.
ફળે ન મનીષા; અને
સુતપ્તતલ શુદ્ધ કિલન જલહીન ખાખોચિયું
થવું ય પડશે કદી! તદપિ ના મને કૈં તમા.
બની જલધિ ભવ્ય, શાંત મિત જીવવું સહ્ય ના.

અહું શ્રમિત વિશ્વને અતલ આભ આખું ભરી
વિશાળ ઉર પાથરી, પર ઢબ્બડી પોઢાડવા.
ફળે ન પ્રતિવાંછના;
કદીક પરમાણું થૈ અટુલ લેટવું એકલું
પડે; ન પરવા મને પદતળે પડી લોપતાં.
વિરાટ અર્ધ જીવવું ફક્ત સ્વાર્થનું સહ્ય ના.

ચહું અમર જીવનું પ્રદ યૌવનોન્માદમાં.

છતાં જીરણ દેહને

કદી મરણ આવશે; ફિકર ના, મને રંજ ના.

પરંતુ રસરંગહીણ લયપૂર્ણ ઔદાસ્યમાં

અતેજ બની જીવનું અમરનું મને સહ્ય ના.

થયો મનુજ, તો મને મનુજસિધ્ધિની વાંછના.

૧૨-૧૧-૩૧

: ન વાંછજો કદી :

અમાંસની અંતર વેદનાને
 ઉકેલવા કેા કરજો ન હામ
 કુમારીની નિષ્કલ કામનાને
 ઉઝેળવા કેાઘ ન વાંછજો કદી.

ઊંડે ભરી અગ્નિશિખા સમી વ્યથા
 ભભૂકતી સ્પંદતી સ્પર્શ માત્રથી.
 હૈયે ટુખી નિષ્કલ પ્રેમગાથા
 દાખી રહે, ફાળી રહે ભલે ઊંડે.

હૈયાં તણાં દુઃખ વિદારવાની
 ના શકિત છે માનવની દયાની,
 સહભાવના કે શુભવાસનાની.

વિશ્વે ભર્યા ટૈંક ખૂલ્લ દયાઝરા
 ને તો ય દુઃખી જ રહી વસુંધરા.
 હૈયાંતણાં કંદનને ઉઝેળવા
 ન વાંછજો—કેાઘ ન વાંછજો કદી.

૧૭-૬-૩૮

: સ્મરજો સદા :

મનુજની ગત ત્રુટિ ક્ષતિ અને
પતન ડંખ પ્રમાદની વેદના,
નયનનીર ભૂંડી અસ્રયા વૃણા
ફરી કદી સ્મરશે—સ્મરશે નહિ.

ગત દુખો, ગત જીવનવેદના
ભૂંડી જન્ને જ, 'સલામ' કહી જન્ને.

ફકત જે દિન પ્રેમની તારિકા
ઉગી અને સ્મિત ચાર દગે કર્યાં.
સકળ સંકટ દુઃખ અને ભયો—
પ્રતિ સચેત ખની ઉભયે ઝુઝ્યાં,
ખસ ફરી ફરી એ દિન, એ ક્ષણ
જીવનની સ્મરજો—સ્મરજો સદા.

૧૭-૬-૩૮

એક રશિયન શાયરી ઉપરથી

: આત્મદીપો ભવ :

તું તારા દિલનો દીવો થાને,
ઓ રે, ઓ રે, ઓ ભાયા !-તું તારા.

રખે કદી તું ઊછીનાં લેતો
પારકાં તેજ ને જાયા
એ રે ઊછીનાં ખૂટી જશે, ને
ઊડી જશે પડજાયા-તું તારા.

કાડિયું તારું કાચી માટીનું,
તેલ દિવેટ છુપાયાં,
નાનીશી સળી અડી ન અડી
પરગટશે રંગભાયા-તું તારા.

આસના સ્વરજ ચંદ્ર ને તારા.
ભોટા ભોટા તેજ-રાયા;
આત્મનો તારો દીવો પેટાવા
તું વિણ સર્વ પરાયા-તું તારા.

ધન્ય....

ધન્ય ઓ જીવ ! શીદને જુરે ?

તું તો અજરામર થઇ ફરે—

ભારતમાતું મંદિર મોંધું

વેઠ કરી સહુ ચણે,

તું તો પોતિકું જીવતર ધરે;

ધન્ય તું સર્વ ત્યજે ગરવે

—ભલે તુજ નામનિશાં ન રહે.

મેડી ગોખ ઝરખા કાળે

ઉછીનાં એકઠાં કરે

ઉછીનાં રત્ન એકઠાં કરે,

તું નિજ જીવન-કંકર ધરે

—ભલે તુજ કિંમત કો ન કરે.

જાચી અગાસી સિંહાસનપે

વિરાજવા સહુ ચહે

તું પાયાનો પથર બને;

—ભલે તુજ અંગ બધા ચગદે

ભલે તુજ અથા ન કોઇ ચણે.

માને નામે આપ-કીરતી
 ચહુ દિશ ગાતા ફરે,
 તું મુક સંગીત-સ્વરે
 માતની યજ્ઞવેદીપે મરે
 —ભલે તુજ નામ ન કોઈ રમરે.

વિરલ વીર કો માતલકિતમાં
 જીવનધન પરહરે
 તું બિન્દુ બિન્દુએ મરે;
 ધન્ય તું અમર-મૃત્યુને વરે.

૧૨-૨-૩૪

: દીપોત્સવી :

સહસ્રશગ દીપકે

સુરેખપદ સ્વસ્તિકે

અમૃદ્ય હિરલા અને રતન ભૂષણે

ગુલાબ, મધુ કેવડે, વિવિધ રંગ રંગોળીએ

મલિન મુખ સ્યામગ્ન કુમડી કાય ઊજળીને

સજી, બની ઠની

ભયંકર અમાંસરાત્રિ મુચિભેદ આશ્વિનની

ભમાવી જગ દૂમળે

દુખાવી વમળે ક્રોડે

સુદ્ધર અતિગ્રહ મૃત્યુમુખ હાય ! ખેંચી જતી.

પડેલા ભૂલાવે

જનોને ઝૂલાવે

મહા મધુર ઘેનમાં બિરદશુભ્ર દીપાવલી.

વિરાટ મનુજીવને વહી ગઇ ઘણીયે સદી;

સદા જનમ ગોત્રપે જીવનશુદ્ધિ પંકાયલી,

અને નગદ દોલતે કિરતી કેરી તુલના થઇ

જહીં—સ્થગિત આત્મ ને હૃદયજ્યોત અંખી પડી,

ધમંડ અતુરાઇ ને શરમહીણ શૃંગારની

ખિભત્સ પ્રતિમા ઘડી, અતિભયંકરી નાગિની—
સમી પ્રલયવાહિની

સુઅચ્છ ભપકા ભરી સુભગ સ્વાંગ અંગે ધરી
ધૂમે જગ ભભાવતી નયન અંજને આંજતી

—અનલ ઉગ્ર સ્વાર્થપ્રતિ;

(પ્રચંડ નરમેધમાં જગ સમસ્તની આહુતિ !)

પડેલા ભૂલાવે

જનોને ઝુલાવે

મહા મધુર ઘેનમાં ખિરદ શુભ્ર આ સંસ્કૃતિ !

કુડી કપટબળ આ દ્વયસહસ્ર વર્ષોત્તણી

થઈ પ્રકટ, ભાર ભૂમિ કયમ રીત સ્હેશે હવાં ?

* વિરાટ ! ભૂતનો ઉતાર ન્યમ હોય મરચાં ધૂણું

વિના લગીર એ દયા, ધખધખાવ એવી ધૂણી

ઝળે રગત લા'ય, અંગ કૃશ થાય, સંવેદના

વધે; શિર અનેકનાં ન્યમ ફટાક ફટ ફટ ફૂટે

ફૂટે તેહવાં.

અરે સંજનહાર તું; કરીશ આમ સંહારશે ?

થશે તવ કૃપાળુ હસ્ત થકી ફૂર આઘાત કે ?

વિરાટ ! તવ હસ્તપે,
 પ્રફૂલ્લદલ પદ્મપે,
 તુષારજલ બિન્દુડે જગત આપહું પોદિયું;
 અનંત તલ અધિમાં.
 કૃપાળુ કરસ્પર્શથી
 અખંડ ઉરસ્નેહથી
 હસંત જનની ઝૂલંત શિશુ પારણે નીંદરે
 ઉઠાડી જ્યમ ગોદ લે—કહીં ન બ્ય સ્વપ્નાં ઉડી-
 ઢબ્બડી નવ વસ્ત્ર, અંજન નવે નવે સોહવે;
 તું ચે તેવી રીતે
 દ્રવન્તી દષ્ટિએ
 ભયંકર અમાસરાત્રિ સ્વચિલેદ આશ્રિવનની
 ઉઝળ, નવનૂતના શુભ પ્રભાત શુકલાર્ધમાં.
 જુનાં વસન ભૂષણો, છિછરી સર્વ કૃત્રિમતા
 તજી ક્ષણિક સ્વાર્થ સુદ, ભયની ભરી વાસના,
 વિરાટ વર ભોમમાં રમવું સર્વદા ત્યાં મુદા;
 પ્રદીપ ક્ષણભંગુરા નહિ પછે વૃથા બાળવા
 —લસે પ્રકૃતિ સુપ્રભા વિશદ સત્ય ને સુંદરા.

૧૯૩૪

(દીપોત્સવી ૧૯૯૦)

: આવાહન :

ઓરે ઓરે પ્રાણ !

ઓ રે મારા પ્રાણ !

ગાને એવું ગાન...ગાને એવું ગાન

બસુરા મારા બીનમાંહેથી બગી ઉઠે આર્ધાન

અહો ! નવે સ્વર નવે તાન.

ઓરે ઓરે પ્રાણ !

ઓ રે મારા પ્રાણ !

ગાને એવું ગાન...

બગી ઉઠે સૌ મારા જેવાં દુખિયાં ભુખિયાં બાન

બણે—ઊગે પુરવમાં ભાણ !

ઓરે ઓરે પ્રાણ !

ઓ રે મારા પ્રાણ !

ગાને એવું ગાન...

ધબધબાંતી ધરતી માથે ધી'ગું ઊઠે તોફાન

બણે—ભરમ બને શયતાન !

ઓરે ઓરે પ્રાણુ !

ઓ રે મારા પ્રાણુ !

ગાને એવું ગાન...

સય ભરેલા ભુતાવળથી અસયનું આશ્વિન

જાણે—ગાજી ઊઠે આસ્માન !

ઓરે ઓરે પ્રાણુ !

ઓ રે મારા પ્રાણુ !

ગાને એવું ગાન...

ગુલામી ડેરી નિંદર ઘેરી ભોમતણાં સંતાન

જાણે—અગી ઊઠે મહા પ્રાણુ !

૧૧-૧૦-૪૧

: લલકારી નાખું :

ઓ અંધ, મૂક !

ઓ જન્મથકી બધીર !

આ વિશ્વનાં વિવિધ દૃશ્ય સુહાગ વાણી—

કેરા વિલાસ અથવા સુરની સુરાલી

તારે નહીં જીવનમાં કટી થે, અભાગા !

તું માનવી— પણ ન માનવનાં બધાં આ

હક્કો સુખો રસભર્યા ઉપભોગ તારે !

કે—તું હશે નિરખતો વદતો નકી, ને

થેયું ગભીર સુણતો ? જડ ઇન્દ્રિયોની

પેલે કિનાર થડકી રહી નાડીઓમાં

ઘેલું હશે રગત આ સુર દૃશ્ય વાણી

લેઇ નકી ?

ને—આપડા જીવનનાં સહુ વેગ ઊર્મિ

ખાતાં હશે શિર કુટી પછડાટ પેલી

પાપાણુશી જડની ઇન્દ્રિયની દિવાલે ?

—પ્રત્યેકું બિન્દુ અણુએ અણુ ચેતનાતું

પાણું ફરી ફરી હશે ઉલટયું, અને રે

પાણું હશે શમી ગયું કેં કટલી ધા ?

ને તોય આજ ફરીથી પછાટવાનું
ચાલુ હશે? જીવનની નિજની કલા એ ?

રે અંધ ! મૂક ! જનમે તું બન્યો બધીર.
કિન્તુ ક્ષણોક્ષણ હશે ચિત્ત અંતરાલે
સંવેદનો અનુભવી હસતું—ધમકતું
વાચા વિના. દગ વિના ય નકીજ ભાષ !

હું સ્વણતો નિરખતો, વદતો છતાં એ
શાને હજી અનુભવી ન શકું કશીયે
સંવેદના જીવનને રહી ઘેરી તોયે ?
—અણે મંગો બધિર ને મુજ પ્રાણ અંધ !

આંખો જુએ, કરણ સાંભળવું કરે, ને
આ બોલકી રસળતી રસના સદાયે
બોલે, છતાં અનુભવું નહિ કાંઈ શેણે ?

સામે ઘડી ઘડી થતી ગડભાંજને આ
આંખો જુવે નહિ, શકે સુણી કાન ના, ને
જીકા તણી ગતિ નહીં રહી બોલવાની !

રે મૂક હું બધિર હું અતિ ઘોર અંધ.
સામે સદા લખસહસ્ર પુટે ફટાકા

રોજે, છતાં અનુભવું ન સ્વપ્ન રજેક.

—રે વ્યક્ત તો કરી શકું જ પછે કહીંથી ?

આ આભલે અગણ વાયરલેસકેરા

થલો સહસ લખનિજન અંતરોના

સરો ઝીલી હૃદય કંપ ભરંત ઊભી

વાણી મહીં ત્વરિત અકત કરંત સંધુ.

હું એ યદિ જીવનને જકડી રહ્યા સૌ

આવર્તનો ઘસડી ફેંકી દઇ ઊભો થો

ને આસપાસ ઊઠતા રવ આર્ત ઘેર્યા

ઝીલી હથે

પોતાતણા કરી લઇ લલકારી નાખું !

૨૪-૭-૪૦

: અધૂરા મનોરથ :

અયિ ગિરા ! દેવી સરસ્વતી ઓ !
 સંસારીની ઓ દિલબોજહારિણી !
 તું સાંપડી માનવ આપડાને
 અવ્યકતની ભૂલભુલામણીમાં;
 આ ભવ્ય ને ગૃહ અનંત સૃષ્ટિમાં
 સંસારીને તેં જ દીધો દિલાસો.

સંસારીને તેં જ દીધો દિલાસો !
 રે કિન્તુ તારેય કશેજ આશરો ?
 આ ભવ્ય ને ગૃહ અનંતતાની
 કણા કણી સૌ પલટાઈ ચાલી
 ક્ષણે ક્ષણે; “આ રહ્યું” તું કહે ત્યાં
 “નથી” બને ! “હા” નિજને નકારે
 “અસ્તિત્વ” “નાસ્તિત્વ” મહીજ સત્વર
 પલટી જતું...ને...
 વક્તવ્ય તારું અધુરું રહી જતું ! *

* વિરોધ-વિકાસના પરિવર્તનના નિયમ મુજબ કોઈ પણ વસ્તુ એક ક્ષણ પછી ‘છે’ એવી હોતી નથી. દરેક વસ્તુ સદા ગતિમાં રહે છે, ‘હોવાપણું’ એજ એતું લક્ષણ છે. ‘હા’ ને ‘ના’ બંને એક સાથે જ સંકળાયેલાં છે. પ્રત્યેક ‘હા’ પ્રત્યેક ‘અસ્તિત્વ’ પ્રત્યેક ‘છે’ પ્રત્યેક ક્ષણે પોતાનો જ નકાર કરી રહ્યાં હોય છે. કોઈ પણ વાણી, કોઈ પણ ભાષા આ પલ્લપલ પલટાતી સૃષ્ટિને વ્યક્ત નથી કરી શકતી. વ્યક્ત થતાં થતાં તે પલટાઈ ગઈ હોય છે; વાણી-ભાષા વામણાં બની ગયાં રહે છે.

સંસારીનાં જ્ઞાન વિચાર ભાવો
 હૈયે સૂતી સંભૂત ભાવનાઓ
 રે, પ્રેમ ને પૂણ્યની કામનાઓ
 ક્ષણે ક્ષણે સૌ પલટાય !

દોડયો જતો જીવનનો મહારથ
 ક્ષણે ય થભે ન, અનંત પંથ !
 એ ચક્રની વિદ્યુત શી ગતિને
 એ વિશ્વની શાશ્વતી સંસ્કૃતિને
 થંભાવવા વાંછતી શબ્દ-ચાપડે
 તારા ટુંકા અક્ષરના પગોવડે
 -સંસારની લાગિલી ઓ મૃણાલિની !
 મથી મથી વ્યક્ત કરે જરી ત્યાં
 વ્યક્ત્ય પોતેજ ઉડી ઉડી દુરે
 સંક્રાન્તિના ભવ્ય વિશાળ ફલકે
 ધરે નવો દેહ, નવીન રંગ !

ભોંઠી પડે તારી બધી કલાઓ
 ભોંઠી પડે અક્ષર-સાધનાઓ
 -મિતાક્ષરીના અધુરા મનોરથો

સાધના

લહી મહીં આગ રહી લબૂકી
ધરા તલે સુપ્ત ઉઠયો છ લાવા
ઉત્કાંતિનાં રંધ્ર યધાં રંધ્રાયાં
કાંતિતથ્થું દ્વાર રહ્યું ઉઘાડ્યું

: ઊનયન ધડયાં :

: ૧ :

હતાં નયન બંધ અંધ, નહિ તેજઅંધારની
કશી ખખર ચે હતી. સુમગ ને કુડા રંગનો
તકાવત હતો નહીં. સકલ દ્વાર બીડયાં બીંસી
પ્રમાદમય જીવને કકત હું હતો જીવતો.

પ્રિયાનયનકીકીમાં જગત આખું સંકેલીને
પ્રિયા પ્રમદ્યક્ષુમાં જગ સમસ્ત ઝંકાળીને
સદાય દિલ-લહેજતે રમત મોજ આનંદમાં
ભીંજવી ઉર, મરત આપમનમાં બની લહેરતો.
કદી નહિ ધરાપટે નયન ફેરવી હીંડતો.

હતી શિકર ના રજે. જીવનમાં હશે ઊલું કેં
ન કદ્યું કદિયે હતું. જર ના હતી કદપવા.
હતું જીવન આખું સંકુલ સુવાણું સોણાસમું
વિશાળ જગજંત્રણે અવરની નહતી કેં ખખર.

: ૨ :

તહીં-નયન ઊઘડ્યાં: જનની-ગોદ-દોલે બુલ્યાં
 સુડોળ કર, ગૌર ગ્રીવ, રસના મીઠી મોહના.
 કુંળા જીવનની સુવાસ પમરી ગૃહે-પ્રાંગણે.
 કુંળા નયનની મિઠાશ પમરી અમારે દિલે.
 કુંળું જીવન એ બન્યું અમ વહાલનું કેન્દ્ર જ.

અમે વરવહુ મટી જનની-તાતના આસને
 ચઢ્યાં ગરવભેર ધન્યચિત પૂર્ણ વાસલ્યથી.
 કલા લલિત-ચિત્ર કાવ્ય-રસ રમ્ય સંગીત ને
 નવા જીવનના કુંળા સુધડ સૌમ્ય સંસ્કારમાં
 અપાર મમતા ભરી તનયને ઉછેર્યો અમે.

ટુંકા જીવનનું ટુંકું ઝરણુ આપમેળે પછી
 સુવિસ્તૃત થયું અને થયું કુટુંબ વસુધા સમું.
 થઈ પમરતી સુવાસ ગૃહથી બધે વિશ્વમાં.
 ભરેલ ધનરાત્રિમાં પ્રકટ થૈ પ્રભા ઇન્દુની.

:૩:

ખરે નયન ઊઘડ્યાં, પરમ ભાગ્ય મારાં ખુલ્યાં.
 કહો કહી જઇ કહું જીવનનો મહાનંદ એ ?
 કુટુંબ વસુધાં બન્યું—જગત આખું દારથે ભર્યું;
 ચત્તું સુખ તમામનું, જીવ અજીવનું સર્વનું.
 તટસ્થ ભરી ભાવ સ્વાર્થભર વિશ્વજંઝાટમાં
 મથ્યો સતત જીવવા જીવન શુદ્ધ સંસ્કારનું !

બધા કૃપણ પક્ષથી પર રહી વરમ પામવા
 ઉદાર દિલસૂરીમાં જીવનને વણી હું રહ્યો.
 બધે જ જન આપણાં, પરમ વિશ્વબંધુત્વના
 કણોજ પથરાયલા, અવર ભેદ બણ્યો નહીં.

વઘો : ‘ જગતમાં ઘણુંક ઘણું મિષ્ટ માધુર્ય છે.
 રહ્યો ! કુદરતે ભર્યો વિપુલ ઓઘ સૌંદર્યનો ;
 ગ્રહી કલમ ને અમૂર્ત જગને કયું મૂર્ત મેં.

થઇ પરમ તૃપ્તિ કે—સતતણું થયું દર્શન !

: ૪ :

અરે ! ચખ ન ઊઘડ્યાં ; સત દીકું હજી ક્યાં હજો ?
 ન કાવ્ય, નહિ ચિત્ર કે ન ફિલસૂફીમાં ચે થયું
 રહસ્ય જગ-જીવનું પ્રગટ આ ફગોને હજી !
 હશે સત છુપ્યું ઉંડે ધબકતું ધરાગર્ભમાં ?

રહ્યો મુરખ હું હજીલગ સદાય ઉદબ્રાન્તિમાં;
 રહ્યો મલપતો સદા મુગ્ધ ‘વિશુદ્ધ સંસ્કાર’ માં.
 હયું ધબકતું હશે વ્યથિતનું કદી ક્યાંક ચે
 ન કહ્યું કદિયે. પણે જગતને ખુણે ખોંચરે
 કરી નજર મે નહીં વ્યથિતસૃષ્ટિને પેખવા.

અને દિલખળેલ હું દદપ્રતિજ્ઞ થૈને વઘો :
 ‘ખની અભય જીવને જખમ જોખમો ખેડતો
 લુભીશ ધરણીતલે પરમ સત્ય સંશોધતો.
 ભલે ધનિકને ગૃહે જનમ આ થયો ; છો થયો ;

—જીવી પણ શકું હું. જો અધનિકતાતણા સાથમાં !!

: ૫ :

ન ચક્ષુ ઉઘડ્યાં અરે ! જીવનની કસોટી હજી
 નહીં થઈ પુરી; કચાશ મનની, અરે કાયની !
 હજી શિથિલતા મનોમનમહીં, અને જીવને
 હજી લપલપાટ, સુદમ રસ કૈંક છૂપેલ છે !

ગરીબ જનને ભલે વસન અન્ન કે દોકડા
 દઉં નિત; સ્થળે સ્થળે સ્થવું જ્ઞાન—ઝગણાલયો.
 ભલે ગરીબને ઘરે જઈ કદીક આરોગું, કે
 નિવાસ કરું રાત કોક. પણ, જીવ ! એથી કશું ?
 ભર્યાં મુજ કને જહીંલગ ઢગો, મહેલો ઊંચા,
 કયા ધરમની—કહો જગતની ન એ મશ્કરી ?

બધું જ તજવું હવે—સુખ, સુખાર્થનાં સાધનો.
 રહું ગરીબ સંગમાં ફકિર થૈ તજી દઈ ફિકર.
 સ્વયં પુટપાથપે વ્યથિત વિશ્વસંગાથમાં.

મને ગરીબને ગૃહે જનમવા થઈ એપણા.

: ૬ :

હજી ન કયમ ઊઘડ્યાં નયન ? સત્ય લાખ્યું નહિ !
 અરે ! ધન ત્યજ્યું, ત્યજ્યું ઘર, કુંટુબ સંધું ત્યજ્યું.
 મુખી વિભવ પાછલો નહિ સ્મર્યો કદીયે રજ.
 છતાંય કકળાટ ના ઉરમહીં શમ્યો—રે વખ્યો !

ભરું ડગલું જેમ જેમ દલિતો ગરીબો પ્રતિ
 મને નવનવું જડ સત, ખરે મુંઝાઈ મરું.
 ઉચાટભર બાપડા સરળ માહરા પ્રાણને
 સુઝે નવ દિશા, રડે વિગત જાંપ, રે તર્કડે.
 બધું જ કયું કારવ્યું અફળ ? માર્ગ આખો વૃથા ?
 ગરીબ જનતા હિતે જીવન કીધું જે અર્પણ.
 ઉદાત્ત—શુભભાવનામય કરેલ સંકલ્પ યે ?
 ખરે, અફળ થાય શું કરમ કોઠિ કલ્યાણકૃત ?
 અને વિવશ ચિત્ત બાપડું નિરાશમય થૈ પુછે:
 ‘શુભાશુભ હશે વૃથા જગતકેરી કર્મફલતા ? *’

* જગતની શુભાશુભ કર્મફલતા શું વૃથા હશે

: ૭ :

અને હૃદય જ્ઞાવરે મથન માણ્યું મ્હેરામણે
 અનેક વરસો લગી; ધમપછાડ ખારાં જલે
 ઊંડે ફરી ફરી કરી બહુય. જીવ ! ક્યારે હવે
 થશે સફળ સૌ, અને સુલભ ધન્યતા લાખશે ?

સુવર્ણમય પાત્રથી અનૃત સત્યને ઢાંકતું ?

શકે પશુ છુપી કરી જીવનની દીવાદાંડી જે
 ક્ષણેક્ષણ ઉજાગતી પથ બુલેલ સંસારીનો ?

નહીં. ભ્રમિત માહરાં નયન આસમાની જલે
 કુએવ, નહિ વસ્તુની ગ્રહણ વાસ્તવિકતા કરે.
 જીવે ફક્ત રંગ એ. ધવલ કૃષ્ણ કે રાતુડો
 શકે ન પરખી; નહીં તિમિર તેજતું પારખું !
 વૃથા ભટકતાં રહ્યાં ભ્રમિત કલ્પના લોભમાં.

બધે જીવન આવરી સત રહ્યું અહીં વિસ્તરી.
 પરંતુ, અહ ! પેખવું ભ્રમિત ચક્ષુતું નિષ્ફલ.

: ૮ :

અહો ! નયન ઊઘડ્યાં. સુભગ ને કુડા રંગની,
 અને તિમિર-તેજની પરખ આંખ પેખે હવે.
 ઉઝસ પસર્યો-મુલાયમ સુસ્વપ્ન ઊડી ગયું,
 -ગદ્ય જીવનની સુવાગી મનમુગ્ધતા, મૃદતા.
 ખિશ્યું જગત આખું આજ લગ ઉઝ અથડાટમાં.

-સશકત સમુદો સદા કચડતા રહ્યા દીનને;
 અને દલિત દીનની ગરદને ચઢી પંગુઓ
 મહાખિરુદ-સંસ્કૃતિતણી ઉટાંગ ખાંગો પુંક.
 -નિહાળ્યું નિત, તોય ના પરખ્યું 'તું' મહા સત્ય એ !

અહીં ધન ધરા અને ધનવિકાસનાં સાધનો
 લઈ નિજ કરે ધનાદય, ગરબુ ભુખ્યા જીવને
 ચુસે સતત. રે ! મરે જગતના મૂલાધારડો.

હતા ન પરખ્યા, ખરે, વિવિધ વર્ગરંગોભર્યા
 સમાજમહિં વ્યાપ્ત સિન્નહિત નિત્ય સંઘર્ષણે.

: ૯ :

નહતાં નયન ઊઘડયાં, સમજ થર્પણોની નહતી ;
 નહતી પરખ દષ્ટિ, કેવલ વિશુદ્ધ સંકલ્પથી
 અને મહદ ત્યાગથી, હૃદયની દયા માત્રથી
 હતી શમવવા ચહી જગતની બધી જંગલો.

હતો શુભ પ્રયત્ન એ વિશદ, કિન્તુ વૈયક્તિક;
 અને નિરખવું બધું વગર રંગનું ફોગટ.

ન સત્ય, પરંતુ ન જે વિશદ વસ્તુનું વાસ્તવ. *

સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૬

* જે સત્ય 'વસ્તુના યથાર્થ' વાસ્તવનો એકરાર કરતું નથી તે સત્ય જ નથી.

: રશિયા :

ચોઢી'તી સૃષ્ટિ જ્યારે સભર નિંદરમાં જાતી સાથે ખઝાર્ડ
 મોટા મોટા પહાડો, સરવર નદ ને જંગલો ગાઢ ઝાડી
 ભોળાં નાનાં પશુઓ, અણુ અણુ સરખાં જીવ ને જંતુ સર્વે
 ત્યારે કાણે જગાડી શિશુરત જનની આંખડી આમ ગર્વે ?
 તો થે રહેજે ન કંપે રિમતભર નયને આવકારે અનન્ય
 માડી ગોદે ઝુલાવે અધિક જતનથી ખેલતી : 'ધન્ય ધન્ય
 જન્મ્યો મારે ઉછંગે, મુજ હૃદયતણી વાંછનાઓ પૂરાવા :
 સૈકાંઓની ભુખીના, વિકલ નયનના સર્વ તું પૂર લલાવા.'

ને એ નાના મનુષ્યે વન વન ભટકી ફર ને દિસ પ્રાણી-
 સામે કંક્રે ઝૂઝીને, કુદરતરિપુની સાથ ખાથે પડીને
 કારી સંગ્રામમાંથી નિજ જીવતરને જેમ તેમે ટકાવ્યું.
 -રે કૈં હજાર વર્ષો જીવન ટકવવામાં જ ગાળ્યાં-ગુમાવ્યાં !!

કિન્તુ એનાથી ત્રાસી ઝબકી ઉઠીજઇ એક શુભ્ર પ્રભાતે
 એનાં એ માનવીએ રિપુદળ દળીને—પથ્થરો કાળમીંદ
 તોડી, ફેડી કરાડો, ગિરિકુહર અને ઉચ્ચ ઉત્તુંગ શૃંગ,
 લુખ્યા સુક્કા રણેયે ભરભર જલના ધોધના ધોધ વહાવ્યા
 પૃથ્વીનું પેટ તોડી ઢગઢગ ભરીને ધાન્યના ગાંજ ખડકયા.

હાથે હાથે હથોડે કરવતથકી સૌ દીપતાં, કાપતાં ત્યાં
જંગી યંત્રો જમાવ્યાં, અરધ ક્ષણમહીં વર્ષનાં દીધ ભાથાં;
વિદ્યુત વાયુ જળોના, વિવિધ પ્રકૃતિના નાથ સુધ્ધાં ય નાથ્યા;
વર્ષા ઠંડી ઉનાળો ત્રિવિધ ઋતુ તણા ભેદ સર્વે ઉથામ્યા.

આશ્ચર્યે મુગ્ધ સૃષ્ટિ પુલકિત વદને, દુઃખ દારિદ્ર્યત્રાતા
આવ્યો માની હુલાસે, દિશ દશ ગજવે ભવ્ય આનંદ ગાથા—
'દુઃખીનો દેવ આવ્યો! અભુજ ગરજુનો 'પ્રાણુ' 'માલેક' આવ્યો!
—યંત્રે યંત્રે દગરો સ્થિત જનતણો ભવ્ય મેળો જમાવ્યો.'

ખડે ખડે ખુણે થે પળ પળ ખઢતાં દુઃખ દુર્ભિક્ષ રોગ!
મહોલાતો ધાન્ય વસ્રો સભરભર છતાં નિત્ય આકંઠ રોઝ!
ભૂખ્યાં નાગાં શરીરે અવિરત ઉભીને રાત દાડો મજ્જરી
કીધી તો થે ન ખાવા! ધરમ પ્રભુ અને આતમા વેચતાં થે
મૂઠી ખાવા ન રે'વા! નિત નિત સઢવાં મૌત માથે! સદાયે
'દુઃખીના દેવ' ફેરી ચરાણુ રજમહીં પેટ સાટે ગુલામી.

ત્રાસી ઊઠી કૃપાળુ સહૃદય જનની આંખડી આંસુવાળી
પોતાના લાડકાનું—પ્રિયતમ શિશુનું—ધર્ત્ત ધિંગાણું ભાળી;
સૌનાં કલ્યાણુ અર્થે અવિરત મથતી માડી અંજો કિનારો
અંઝાવાતો વચાવી દુરિત કળણુથી ફાંક ઉધ્યાનનારો.

ને ત્યાં ફાણુ ઉજાળી બદનપર ઢળી કેશવાળી સુંવાળી?
ફાણુ અંગારવંતી, જગતપલટતી દષ્ટિ ફેંકી પ્રતાપી?
એયું નહોતું જગે જે, અનુભવ ઈતિહાસે લખ્યું ના હજીયે,
ઊંચું નહોતું કદી થે વિકસિત હૃદયે આર્ષદંષ્ટા કવિને
એવું ફાણુ ઉચાડું અભિનવ સ્વરૂપે સત્ય ઉદ્ધામ કાંત!

‘જેવાં જેવાં જમાને વિવિધ વિકસતાં સાધનો અર્થ કરાં
તેવાં તેવાં ઘડતાં મનુજધરમ ને સંસ્કૃતિ નીતિ સૂત્રો;
જેવાં જેવાં બળોનો-બહિર પ્રકૃતિનો-થાય આઘાત, સામે
પ્રત્યાઘાતે ય તેવી રીત; ન કંઈ બને અંતરેચ્છાથી માત્ર.
સૃષ્ટિના આદિથી જે ધરતિ-ધન-ધાણી સ્વલ્પ સ્વાર્થાધ સંઘે
ઉત્પત્તિ-સાધનોને નિજવશ લઈને, માનવી માનવીના
સંબંધો ગૂંચળાવ્યા; ભસમ કરી જશે સંસ્કૃતિને હવે એ.’

ને એ સૂત્રો સજી લૈ * પરજ-વરગના ભેદ સર્વે ઉઘામી
વ્યક્તિ-વ્યક્તિતણી મિલકત, નિજ-પરની માલિકીને હરામી
ન્યાયી હકકો બધાના, સુબલિત સરખાં, શુદ્ધ સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપી
જૂના જૂના ચીલેથી જગત જતું હતું ત્યાંથી એકે સપાટે
દીપી ભારે હથોડે, નવલ જગતનાં રૂપ ને ઘાટ દેને
કાણે આ વિશ્વને બસ અમર કરી દીધું સર્જને ભવ્ય નવ્યે?

કાણે? રૂસે પ્રતાપી, ભગીરથ જતને, ક્રાંતદર્શી દગોથી
અંબાવાતો ઉઘામી, સમય સમયના વજૂ-પાશો ય કાપી.

૧૫-૧૦-૩૪

* કાળી-હીજળી વગેરે પરજ: અરપૂર્ય મધ્યમ ઉચ્ચ એ વર્ગ,

: રોમાન્સ :

પૃથ્વીને પાટલે જન્મ્યો 'પ્રકૃતિતનુ' માનવી
સ્વયંભૂ મુક્ત આત્મા શો નિરાંતે વિહરે, રમે
પહાડોની કતારોમાં, જંગલે ઝાડીએ અને
હિંસાળાં પ્રાણીઓ ભેળો; નદી નાળે સમંદરે
નાનકી હોડલી લેધ ટેલવા નીસરી પડે
તુફાની તારલી રાતે.

અહો ! રોમાન્સથી ભરી
જિંદગીની મજા લાંટી 'પ્રકૃતિમય' માનવે.

ઉછર્યો પૃથ્વીની પાટ 'સંસ્કૃતિતનુ' માનવી
દીવા—ઇલેક્ટ્રિક-ફેન રેડિયો ફોન રેલવે,
તાર મોટર સીનેમા એરોપ્લેન. સ્ટીમર—
અસંખ્ય સાધનો સંગે પ્રકૃતિને ભૂલી જઈ,
ઉપેક્ષી ચેતના શકિત પૂજે આત્માહિણું જગ !
અહો ! જ્યાં આત્મા રૂંધ્યો થયું જીવન યાંત્રિક !
જિંદગીની મજા ક્યાં ? રે, રેખા રોમાન્સની કહીં ?

એ મીઠડી સૌ કવિ-કલ્પનાને
ભૂંસી જવાનું ઇતિહાસને શિરે
ને કાવ્યની બ્રામક ભાવનાને
છે ભાંગવાનું ય રહ્યું જ એણે.

૧ પહેલી બે કંડિકામાં કવિઓની પ્રચલિત માન્યતા રજૂ કરી છે. 'પ્રકૃતિતનુ' =
પ્રાગૈતિહાસિક કાળનો કેવળ કુદરતમય જીવન જીવતો આદ્ય માનવી. 'સંસ્કૃતિતનુ' =
ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછીની સંસ્કૃતિમાં ઉછરતો માનવી.

પૃથ્વીને પાટલે જન્મ્યો 'પ્રકૃતિતતુ' માનવી
 પેટનો પૂરવા ખાડો રાતઢિ' રખડ્યો હતો,
 હિંસ્રપ્રાણી થકી ખીંતો જિંદગી રક્ષવાસટે
 પથરે લાકડે લોટે શસ્ત્રોનો કાફલો સજી
 ગુફા ને કાતરોમાંહી સંતાતો નાસતો હતો;
 અજંબી જિંદગાનીમાં પ્રત્યેક ક્ષણ જીવતો.
 અને એ પેટને માટે નાવડી નાનુકી લઈ
 મહાસાગરને જોળે માછલાં કાચલાંસટે
 જતો જંઝાલરી રાતે જીંદગી હોડમાં મૂકી.
 અહો ! રોમાન્સની આછી પાતળી કલ્પના કહીં ?

એ કાન્યની ભ્રામક ભાવનાને
 છે ભાંગવાનું ઇતિહાસને શિરે
 એ મીઠડી સૌ કવિ-કલ્પનાને
 ભૂંસી જવાનું જ્યમ એહને શિરે.

ઊછર્યો પૃથ્વીની પાટે 'સંસ્કૃતિતતુ' માનવી
 ગાડું ઘોડું અને ઊંટ છોડી કંગાલ વાહનો
 મોટરે સ્ટીમરે એરોપ્લેને ઊડે મરુત સમો.
 ઊંચે પહોડે ચઢી ઊંચાં દોરડાં તારનાં ત્રથી
 વાયુની મુકતધારાને નાથે ગાંડે પ્રમાણમાં;

ઇતિહાસકારનો જવાબ : દુનિયાની પ્રચલિત કલ્પનામાં જેને રોમાન્સ—
 રોમાંચક સુખાનુભવ કહ્યો છે, તેને ઇતિહાસકાર લયભર્યો લીધણુ જીવનસંગ્રામ
 તરીકે રજૂ કરે છે. તેવી જ રીતે, કવિ જે નૂતન સંસ્કૃતિને જડ આત્માહીણી શુષ્ક
 તરીકે ઓળખાવે છે, તેની જ પ્રચંડ રોમાંચકતા અદ્ભુત વિરાટતા ઇતિહાસ-
 કાર રજૂ કરે છે.

અને સ્વરોત્પત્તિ હેલી આકાશે ફરતી રૂંધી
 ચાંભલે ચાંભલે લોટે પરોવી પ્રાણથી ભરે.
 પ્રગાઠા તેજના પુંને આભથી આંચકી લઇ,
 નાના અંધારિયા ખૂણે ચાંપને ચાપડે જડે !
 પ્હોડોને વીંધતી, ઘેરાં જંગલોને વટાવતી
 દોડતી રેલવે બાણે પૃથિવીના યુમાને
 હસતી માપતી લાંબા અંતરાયો દૂંકા કરે.
 ઊંચા તોતિંગ મીનારા અંધારાને ઉલેચતા
 ડોકતા ગર્વિલા ઊભા સૃષ્ટિને તેજ નીરતા
 માઝાહીણા મહાગ્ધના ઉદ્ધોષોને ઉવેખતા.

અગ્રાહ્યને ગ્રાહ્ય બનાવી માનવી
 અદશ્યને દશ્ય બનાવતો જતો
 આશ્રાન્ય થે તત્ત્વ હવે સુશ્રાન્ય
 બની રહ્યાં માનવચિત્તપદ્ધે.

હબરો જોજનોડેરાં અંતરોને ઉવેખીને
 હબરો વર્ષના બમ્બા અંતરાયો ઉખેડીને
 મહાબ્રહ્માંડની માયાસમા સ્વરજ ચંદ્રમા,
 પ્રકૃતિની મહા લીલા—વાયુ વિદ્યુત અને જલ
 પ્રત્યેકી અણુની શક્તિ ગતિ બાણે હથેલીમાં
 રમાડી, માનવી વિજ્ઞ પિંડ વિજ્ઞાન—સાકડે
 ચઢાવી, જૂની માટીથી નવો આકાર સર્જતો !
 અહો ! રોમાન્સ સર્વાંત્ર અહીં શો સભરે ભર્યો !!
 પ્રકૃતિપાશમાં પોદયો માનવી મુક્તિને તટે
 હબરો વર્ષને અંતે પહોંચ્યો આજે; ન ધન્ય એ ?

શું પ્રકૃતિચૂક લીલામહીંગ
 રોમાન્સની રમ્ય કથા વિલોકવી ?
 ન માનવી બચતના જયોમાં
 રોમાન્સની ભન્ય કથા ઉકેલવી ?

માર્ચ ૧૯૪૦

સોવિયેતના લાલ નાગરિકને—

ઓ ખંધુ ! ઓ મિત્ર ! અહો બિરાદર !
 મોરકા અને સ્તાલિનગ્રાદ-વતની !
 યુકેનના જંગલના શિકારી !
 ઉઝબેકના પહાડી 'થવા વનેચર !
 દાંડે કરે પ્રાણભરી મજૂરી
 રાતે ધરે સ્વાંગ તું ગેરિલાનો.

ઓ રૂસના મુક્ત પ્રયુધ્ધ નાગરિક
 તારા થકી દૂર અતીવ દૂરે
 તારા થકી છેક જ ભિન્ન સૃષ્ટિમાં
 પરિસ્થિતિમાંહી પડેલ અદના
 ગુલામી ઘેરી ધરતી ઉપરના
 સૈનિકની ભક્તિ ભરેલ વંદના
 સ્વીકારશેને ?

ઓ દોસ્ત ! ઓ લાલ ખુલ્લું નાગરિક !
 તું તેા પ્રખળે નિજની કૃતિને
 -ધાન્યે ભરી વહાલમથી વસુંધરા
 સંપત્તિના રતનભરેલ નિર્ઝરા;
 અને મહા નીપરનો પ્રખંધ
 -રે, સૃષ્ટિનાં સૌમ્ય સુભવ્ય સર્જન
 સંહારતો તું ગરવે સ્વહસ્તે,
 કે-દુશ્મનો ખાખ થઈ ઢળી પડે.

* ઓ લાડિલા લાલ પ્રભપ્રભના !

લડે તું તો તારી નિજ ધરાયે
આઝાદી આખી ધરતીતણી સટે.
અમે અમારાં નિજનાં ગૃહોમાં
નિર્વાસિતો બંદી સમાં પડેલાં !

ઓ સૃષ્ટિના જીવનના વિધાતા !
લડે અર્થબ્યે આજુબંપ રાત દિ
ગલી ગલી ખેતર ખેતરે ઘરે
તસુ તસુ એકક શ્વાસ શ્વાસે
હઠાવતો, દુશ્મનને પછાડતો
માતંગને આખરનો સુવાડતો
અમારી એની વચ્ચે ઉભો તું
દિવાલ આણવટ ખડી કરી દઇ !

અહીં અમારી ગભરૂ પ્રભને
ગુલામીની દાહભરી પ્રભને
અનૈકયને પાશ પડી પ્રભને
યે નવો આતશ તું જલાવતો.

* ઓ અનેક પ્રભઓના (સોવિયેતમાં સેંકડો જુદી જુદી સંસ્કારિતાવાળી પ્રભઓ છે તે તમામ પ્રભઓના; અથવા તો, આખા જગતની પ્રભઓના) લાડિલા લાલ-લાડિલા કુંવર ! તું તારી પોતાની ધરતીની આઝાદી માટે લડે છે; પરંતુ તેમ કરીને તું જગતની માનવતા અને સંસ્કારિતાના જાન્ય દુશ્મન નાઝીઓથી જગત આખાને ઊગારી રહ્યો છે.

સ્તાલિનશ્રાવના અમર જંગવું રહ્યું; સ્તાલિનશ્રાવને વીંધી કેદેશ સ યદ્ય ધરાન દ્વારા હિંદની ધરતી પર આવવાની હિટલરી યોજના; સાથે સાથે જપાનની બ્રહ્મદેશ યદ્ય હિંદ પર તુટી પડવાની યોજના; સ્તાલિનશ્રાવની ધરતી પર હિટલરી ફ્રાન્કની કમર લાંગી નાખી લાલ સેનાએ આ ખંન યોજનાઓને ધૂળ ભેગી કરી. પરંતુમે ચીન, રશિયા તથા મરત જગતની માનવતાને ભીંસવાનાં ફ્રાસિવાદીઓનાં સપનાં કેવળ સપનાં જ રહી ગયાં !

અને પછે રાક્ષસ એકી નીચે
કચડાયલો પ્રાણુ યુરોપ સર્વનો
ધીમે ધીમે લોચનિયાં ઉઘાડતો
તણુઓ છૂપો આગ રૂપે ભણકવા
તારી હુકે પ્રાણુભરી જતો થતો !

ઓ મિત્ર ! ઓ જગત સિંધ સર્જક !
કલ્યાણકારી શિવરૂપ રમ્ય !
ગુલામી ઘેરી ધરતી ઉપરના
સૈનિકનો પ્રાણુ કુરે છ તારી
મહાખળત તણા જમ ભરી ભરી પીવા
તારી મીઠી યાદ મહીં છવી જવા.

ઓ વીર ! સંરક્ષક મિત્ર સૃષ્ટિના !
અનન્ય અદ્ભુત મહાનુભાવિતા-
મહીંયા એકાદ કાળીય આપી જ
કે-તારી પૂટે ય અમે ય આગે
આ અર્થ વંધ્યા સમ જિંદગીને
અમારી પોતાની ગદ્ય સ્વતંત્રતા
ને સૃષ્ટિની ભવ્ય સુનવ્ય મુકતતા-
મહીં મિટાવી દઇ સાર્થ થઇએ.

રે દોસ્ત ! તારે ન ફિકર કરી છે
મહાન લેનીન તણા સહોદર
સ્તાલિન તારી પડખે ઉભો છે.
મારેય રે, મિત્ર, ફિકર કરી ના,
તારે ખલે ખંધ અડી ઉભો છું.

૧૯૪૧

: વરાટ પિગલાં :

ઉઘાડ નયનો ભલા ! કર પસાર લેલે બધું;
હતું બધુંજ માલરું, ફરી કહે—‘બધું માલરું.’
સખગ મજદૂરને ન મગદૂર કેા રોકતું.

ઉઘાડ દગ રે ઉઠાવ ઘણુ જાંતિ કસ્યાણુનો
ઉથામ ગિરગંજ બીણુ મલ્લન અન્યાયનો;
ન તું વિહિન અન્ય કેા સખજ, એમ શ્રધ્ધાભર્યો.

સમસ્ત શ્રમજીવીઓ ! જગતનાં બળો સૌ મળો
વિરાટ પગલાંમહીં ધરતી સર્વ આવર્તિ લો.

નહીં કંઈ ગુમાવવું—ફક્ત શૂંખલા બેડીઓ;
અને જગત આખુંયે સભર પામવું, બહાદરો !

૧૯૩૫.

You have nothing to lose but your chains and to
win the whole world—કચ્ચુનિરટ મેનિકેરટો.

: સાધના :

આકાશની મેઘલ નીલિમા મહીં
 રંગો છુપ્યા સપ્ત મહેન્દ્રચાપના.
 અંધારની કાજલ કાલિમા વિષે
 પ્રકાશનાં પદ્મલ દેહ પામતાં.
 નિશ્ચેતન સૃષ્ટિ મહીં સચેતના
 ધીમે ધીમે લોચનિયાં ઉઘાડતી;
 શૂન્યત્વની નીરવતા મહીંથી
 સંગીતની સૌમ્ય વીણા વહતી.
 પરમાણુથી સૂક્ષ્મ, અતીવ સૂક્ષ્મ
 કણો ચક્રી વિશ્વ વિરાટ જન્મ્યું!!
 વિરાટની એહ રહસ્ય લીલા
 ઉકેલવા માનવતા મથી રહી
 અનાદિથી કાળકિનાર ઊભી.
 ને જ્ઞાનના એહ અખંડ શોધને
 પોતેજ પલટાઈ જતી પળે પળે.

[વેદની કલાવાણી]

અજંખ્યાં હૈયાંથી પ્રથમ પ્રગટી ઊર્મિલ ઉષા
 કલાની વીણામાં પ્રથમ રવ અંકારિત થયો;
 ‘પ્રભો તું નેતિ છે, અનિર્વાચનીય પ્રભુ તું છે
 વિરાટ સ્વામી તું, અકલ ગતિ જાણે અણુધ શે?
 અનંતસૃષ્ટિમાં આણુ આણુ સમાં માનવ અમે.’

ને આભલે નેત્રની મીંટ માંડી
 બે હાથ જોડી કરી વંદના ઉભા
 માંગલ્યની સામ ઋચા ઉચારતા ઋષિ.
 શ્રદ્ધાંડની કાંતિ કલા નિહાળતાં
 પ્રશસ્તિની પંકિત ગદ્ય ગવાઈ;
 હૈયાં અને નેત્ર પ્રયુક્તતાં જતાં
 રેખા મુખે મુગ્ધ ગદ્ય જવાઈ.

વિશ્વની ગૂઢ ઉત્કાંતિ ઉકેલી ઉકેલી નહિ
 હૈયાંની મુગ્ધતા ભેળી કલાવાણી શમી ગઈ.

[ઉપનિષદોની કળા રેખા]

ને એ મુઘ્ધાભિઓને વિધવિધ રવરૂપે વ્યક્ત કીધી અનેક
 ગાઈ હૈયાં ભરીને જુગજુગ લગ એ એક અજ્ઞેયતાને
 તાદાત્મ્યે લીન થેને: 'સત અગમ છે સ્થૂળ આંખે; રહે એ
 ઢંકાયેલું હિરણ્ય'—પ્રકટ થઈ કલા, કાવ્યની માત્ર રેખા.

અને બુદ્ધિ દીઠા બધો ત્રસ્ત માનવતા દીઠી
 —સત્તાનાં, કર્મનાં, રૂઢી કેરાં દામણુ દામણુ
 વીંટેલી સૃષ્ટિમાં રોગો, દુર્ભિક્ષો, મૃત્યુ-ગ્રાસથી
 બચવવા સારી સૃષ્ટિને સુખી સંસારિતા ત્યજી.

વર્ષોની સાધના અંતે સંખોધી જ્ઞાન નિર્ઝંરી:

દુઃખો દશે દુન્યવી નાસનાનાં

પ્રિય અને પ્રિયછતર કામનાનાં

રે, આજ પ્રિય, કાલ બને સુનિશ્ચિત

દુઃખોતણું મૃજ; પરંપરાએ

આ વિશ્વ આખુંજ અખંડ બંધન !

કરી બધી સમ્યક્ વૃત્તિઓને

શકે જઈ પાર પ્રબુદ્ધ માનવી

નિર્વાણને પંથ.

અને સૌ દુઃખને અંતે આત્મા પોતે પ્રકાશતો
અરીસો સ્વચ્છ ચાતામાં બિંબ જેમ ઝળી રહે.’

દુન્યવી વાસના, કિન્તુ, દુઃખોનું મૂળ-જ્ઞાનથી
નહીં માનવને છાંડી નિરવલ્ય શમી ગઇ.
જ્ઞાન માત્રે સદા શુદ્ધ માનવતા ન પાંગરી
સમાધિ બુદ્ધની પાછી હતી નહોતી થઇ ગઇ.

વળી પુણ્યાર્થીને! પથ બતવવા ખિસ્ત ઉતર્યો
ધમંડી સત્તાનાં દમન દવ સામે ગરજતો
મહા સિંધુ જેવો પીડિત જગને ચેતવી ગયો:
‘કદી ઝીણી સોયે સરકી શકશે હાથી જખરો
પ્રવેશે ના કિન્તુ સ્વરગ મહીં સ્વાર્થાં ધનપતિ.’
અને તમ્ર સ્વાંગે સદય નયને એ કહી ગયો:
‘વસે દૈયે સ્વાર્થો, હૃદય કયમ ઐક્યે હસી શકે ?
જુવે મિત્રો શત્રુ તહીં લગ નહીં અમૃત સ્રવે.
ભલાં ! આખે વિશ્વે વિચરવું રહ્યું પ્રેમ દગથી;
બધે-પ્રાણી માત્રે નિરખવી રહી એકજ છબિ.’

ને એ મથ્યો પ્રેમની હીર દોરી
વડે બધાં રંક ધનાઢ્ય ગાંઠવા
જડાઈને નિર્દય ખીલડેથી
શત્રુ અને મિત્ર હયાં જીતી જવા.
વર્ગો તણા ભેદ બુઝી બુલાવવા
સત્તાતણાં દોર ગુમાન ભુંસવા !

કિન્તુ રહ્યા રંક જ બધા માત્ર ત્યાં;
અને જીતાયાં દિલ માત્ર મિત્રનાં.
સત્તા ભર્યા વર્ગ તણાં ન શોષણ
ગત્યાં, ઘટ્યાં વા રજ; સર્વ સ્વપ્ન
થઇ રહ્યાં નિષ્ફલ કામનાનાં !

: ૨ :

સેંકડો વર્ષ વીત્યાં ને સમૃદ્ધિ સૃષ્ટિની વધી
જ્ઞાન વિજ્ઞાનની શોધો વધતી બદતી રહી.
યંત્ર-સંસ્કૃતિની સાથે પૃથ્વીની નીંદરા તુટી
અને તોથે બધાંએ થૈ કળી માનવની કંધી.

રે, માનવી સંસ્કૃતિ જય થંભી
ચેતાવતા વિશ્વપ્રભાત-પ્રહરી
યુગે યુગે જમી વહે છટાયા :
'પાછા વળો બંધુ ! ચલો નિસર્ગે
અનાદિના સાશ્વત ભવ્ય સ્વર્ગે ;
વિનાશને પંથ સમસ્ત સંસ્કૃતિ.
યંત્રોત્પત્તિ ભીષણ ને ભયંકરી
જંઝીટમાં માનવતા ફળી રહી
સહસ્ર હૈથે શતધાર વેદના
ઉંડે ઉંડે માનવને ભીંસી રહી.
રે માનવી જગત યંત્ર-સ્વામી
મટી થયો કુદલક કુદ્ર બંદી ;
નિઃપ્રાણની નિર્દય સર્પચૂડા-
વિષે ગ્રન્થો ચેતનનાથ કંદી !'

'પાછા વળો બંધુ ! ચલો નિસર્ગે—'
વધો રુસો એમ પ્રતપ્ત હૈથે
નેરાશ્યની પ્રાણ વિહીન દિલ્લુશી.
ને ક્રાંતિની ચંડ ગતિ મહીં સૌ
શમી ગયું. શુભ્ર સુવર્ણસ્વર્ગ-
તણી ઠરી જુકડી કલ્પના ચે.
આગે બદલું વિશ્વ બુદ્ધ્યું નહતું રે
નિસર્ગના બાળકની કહાણી.

ફરી એ કલ્પના-કુંજે જવું ના કોઇને રુચ્યું
વિજ્ઞાનવંત સંસારે આગે આગે જવું ચલ્યું:

[૧૬ મી સદીના અંતના વિજ્ઞાનકો]

‘જવું નિસર્ગે ભ્રમ એ અબુદ્ધનો
નિસર્ગ તો કેવળ શક્તિનો ઝરો;
નિસર્ગને આપણ નાથવી રહી.
નિસર્ગ ને માનવ યોગ અદ્ભુત
સ્વાતંત્ર્યનો એકજ એજ સ્થંભ.
વિજ્ઞાનની ઊણપ પૂરવાની
વિશેષ વિજ્ઞાન વિના ન શકત
અહો, હજી પ્રકૃતિ માત આંગે
અનન્ત શક્તિ; રહી પામવી; ને
રિભાયલી માનવતા ઉગારવી.’

ઉગારવા માનવતા મથી રહ્યા
વિજ્ઞાનિકો; કિંતુ બને છ દિંગ
-વધે વધે યંત્ર, વધે છ યંત્રણા
વધી રહી માનવતાની યાતના.

:૩:

રે સંસ્કૃતિ જય રજે વિરામી
ચિંતા કરતા સતિ મદતો
ચેતાવતા વિશ્વ જધું પુન : પુન :
તોસ્તોય ને ગાંધી સમા નવા યુગે—
'ઉઠો ઉઠો, સંસ્કૃતિ વાસનાની
ભૂંડી નિરંકુશ પ્રગલ્ભતામાં
ફળી, જુઓ—શેષ વિનાશ કાંડ !'

અને ફરી જુદા સ્મરાવતા જતા
વળી મહા ખ્રિસ્તતણી સ્મૃતિ છતી
કરી; ફરી યાદ ડુસોની આપતા
દરિદ્ર નારાયણ મૂર્તિમંત શા—
'અનિષ્ટ છે યંત્ર અને મનુષ્યના
વિકાર ને સ્વાર્થ ભરેલ પ્રાણો,
ત્યજ જધાં સાધન વાસનાનાં
દુર્વાસનાને દિલથી જ ડામવી.

કલ્પનાને મહાઝોલે ઉઠું ઊડતા છતાં
મહાવ્યવહાર આત્માઓ સૌવણ્ય માર્ગ ઉચ્ચર્યા—
'ભલે જીવો પૂર્વયુગી પરંપરા
રહે ભલે યંત્ર નવાંય, જૂનવાં;
જવું નિસર્ગે, પણ, શેષ સાધના'

[૨૦ મી સદીના નવા વિચારકો]

જ્ઞાન વિજ્ઞાનના ભોકતા, પ્રગતિશીલ માનવી
છળી ઊઠ્યા વળી પાછા સજી મંત્ર નિસર્ગનો—

' રે દોષ શે યંત્ર પરેજ દેવો ?
 એ તો બિચારો જડ શક્તિ ભારો
 ચૈતન્યની ઓજસ ચીનગારી
 વિના કદી એ નહિ પેટનારો.
 સૌ દોષ છે ચેતન માનવીતણી
 સ્વાધી ભુંડી ભીષણ વાસનાનો
 મનુષ્યની સંચિત વારસાગત
 વ્યકિતતણી કુલ્લક ભાવનાનો.
 * આ " ઘોર હિંસા જગ જે પ્રવર્તે
 તે માનવી પાશવતાતણું છે
 પ્રતીક ફૂડાં—નવ યંત્રને શિરે
 જવાબદારી રજ માત્ર અહેની. "
 છે દોષ પૂરો ભુખી વાસનાતણો
 આ યંત્ર એના બની ભોગ માત્ર
 સાધી રહ્યાં ઘોર વિનાશ કાંડ.
 તે વાસનાની ધન થુંખલાઓ
 તૂટી જતાં માનવતા પ્રજુલ્લશે
 નિષ્પાપ હૈયાં મહીંથીજ ફૂટશે
 માટી તણી પૃથ્વી મહીંથી ઊગશે
 સુવર્ણનું શુભ્ર પ્રસન્ન સ્વર્ગ.
 ના માનવી સંસ્કૃત ક્રોધ વાંછે
 પાછો જવા પંથ નિસર્ગ ફેરે. '
 સત્ય તત્ત્વાર્થદર્શીઓ, વિશ્વની સૌ વિભૂતિઓ
 કલ્પનાના તરંગોને વાણીમાં વિસ્તરી ગયા.
 સૌ વાણી એ ભીષણ કંદરામાં
 ફેંકી દઇ કાળ કરાલ ચાલ્યો
 મથ્યા બહુ સંત મહર્ષિઓ ચે
 છતાં ન પાછી દગ ફેંકવા ઉભો.

* ઝીણાલાઇ દેસાઇ (સ્નેહ રશ્મિ)ના "એરોપ્લેન" કાવ્યમાંથી

: ૪ :

[માર્કસવાદી દષ્ટિએ જીવનદર્શન]

યંત્રો નહીં જેમ અનિષ્ટ પાડે
 વૃત્તિ નહીં જન્મતી આપ મેળે.
 કે વૃત્તિ એ શાશ્વત ના; અને નથી
 સ્વભાવ એ શાશ્વતતાનું ધારણ.
 આ વૃત્તિ ને માનવીનો સ્વભાવ
 નથી અકસ્માત, નહીં સ્વયંભૂ.
 એ જન્મ પામ્યાં, વિકસ્યાં, પ્રપુલ્ક્યાં
 સમાજ-ઉત્કર્ષની પ્રક્રિયામાં.

ખેલાં હતાં માનવ માનવી ના,
 અર્ધાં પશુ, અર્ધાં મનુષ્ય દેહ;
 પછી બન્યો માનવ, દંત શસ્ત્રે
 કંગાલ શો ધૂમત નગ્ન વેશે
 ભુખારનો જંગલ જંગલોમાં.
 યુગો પુરાણો પશુ-અર્ધ માનવી
 આજે બન્યો સંસ્કૃત.

પ્રતિક્ષણે જેમ ઘડાઇ કાયા
 પ્રતિક્ષણે ચિત્ત અને સચેતના
 પ્રતિ ક્ષણે વૃત્તિ-મતસ્થ વાસના
 સ્વરૂપ પામી પલટાતી ચાલી.
 યુગે યુગે જીવન ધારણાનાં
 માર્ગો અને સાધન-યંત્ર પલટ્યાં;
 પલટી ગઇ સંસ્કૃતિ માનવીની
 ધીમે ધીમે વા લઇ ફાળ મોટી
 ઉત્ક્રાંતિ વા ક્રાંતિ મહીં કરાચિત કવચિત.

: ૫ :

[માર્ક્સવાદી દૃષ્ટિએ વિકાસ-દર્શન]

વિરાટતું સત્ય સહસ્ર રૂપે
તવારિખે વ્યક્ત થતું રહ્યું સદા :
પ્રાચીન પૌરાણિક સામ્યવાદે
નવાં જડયાં સાધન શોધ થૈ નવી
ઉત્પાદને ક્રાંતિ થઇ; અને કરી
ક્રાંતિ મહા માનવ માનવી વિષે.

વર્ગો પડ્યા, સ્વાર્થહિતો જુદા ઠયાં;
શરીરના જોર પરે લડ્યા પૂરા
બુધ્ધિ તણી રહાય લઈ બન્યા શૂરા.
બળિયા તણી છૂત ગણાઈ છૂત;
ને વર્ગનો સ્વાર્થ બન્યો સુધર્મ.
રાજ્યો તણી શૈખલ મેખલા વિષે
સત્તા તણી બોલ જ સત્ય શાશ્વત.

એ વર્ગ સ્વાર્થો નવનવ્ય રૂપે
યુગે યુગે ઉગ્ર બન્યા ભયંકર.
ગુલામ જે બંદુકથી બનેલા
બન્યા હવાં અર્થતણી ચુડામણી.
ભયંકરી શોષણની ક્રિયાએ
પલટી દીધી નીતિ સમાજ સર્વની.
સત્તાધિશો વર્ગસમૃધ્ધિ અર્થે
સંઘો રચે શોષકના; અને લસે
સામ્રાજ્યના તાંડવ યુદ્ધને રૂપે !
—ખાતાં ધરાયે નહિ આખું વિશ્વ '

[માર્કસવાદી દૃષ્ટિએ ક્રાંતિનું રહસ્ય]

વર્ગો તણા ભીષણ ધર્ષણોમાં
સંક્રાંતિનાં બીજ અન્યકત સુપ્ત
સિંહાસને આરૂઢ વર્ગે બેઠે
ઉચ્છેદ-બીજો નિજ વાવતો રહ્યો.
ક્યુડાલિઝમથી જનમેલ ભુર્જવા
ખોદી ગયો ઘોર ક્યુડાલિઝમની
ને સંસ્કૃતિ એહ ધનાઢ્ય ભુર્જવા.
મહીથી જન્મી છ મહાન સેના
કાયા કરી માલિકને જવાડતી
ભુખી અને નગ્નશરીરી સેના.
તે ઘોર ભુર્જવાતણી ખોદતી જતી
વર્ગોથકી મુક્ત સમાજ સ્થાપના-
તણા કણા વેરી રહી છ વિશ્વમાં.

ભટ્ટી મહીં આગ રહી ભભૂકી
ધરાતલે સુપ્ત ઉઠ્યો છ લાવા
ઉત્ક્રાંતિનાં રંધ્રે બધાં રૂંધાયાં
ક્રાંતિતણું દ્વાર રહ્યું ઉઘાડ્યું.

એ ક્રાંતિને પારખવાની દૃષ્ટિ
માકસે દીધી માનવતા મુઝેલીને
ને લેનિને રૂસ વિષે પસારી
જન્મભાવી વિશ્વે નવ ભવ્ય સંસ્કૃતિ.

[નવી માનવતાની સાધના]

૧ ત્યાં—માનવી માનવ શોષણથી
વિમુક્ત થઈ, પ્રકૃતિશક્તિ નાથવા
રહ્યો ઝુઝી; ક્ષુદ્રક ક્ષુદ્ર બંદી
મટી બન્યો પ્રકૃતિનાથ નંદી

૨ ને એ ઢગો કાંત વડે ઉકેલતો
વિરાટની ગૂઢ રહસ્ય લીલા
દોરી જશે સાધક બ્રહ્માત્મન
સમાજને, સંસ્કૃતિને રથી બની.

શરૂ : ૧૯૩૫

પૂર્ણ : ૧૯૩૬

૧ નૂતન રશિયામાં

૨ એ ડુસનો સાધક બ્રહ્માત્મન

